

ילדות ברשתות חברתיות – מרחב נעדר חוק

ליאת פרנקו, שולמית אלמוג וחאלד גנאים*

תופעת האלימות המקוונת נוכחת בחייהם של ילדים וילדות ובני ובנות נוער (להלן: "ילדים/ות")** בהיקפים גדולים, עד שהיה מי שכינה אותה "מגפה"¹. השלכותיה של אלימות זו, בייחוד על האוכלוסייה הזו, קשות במיוחד ולעיתים אף בלתי-הפיכות.² ואולם, אף שהאלימות מתרחשת על גבי רשתות חברתיות, בריש גלי, כביכול ב"מרחב ציבורי" לעיניהם של עשרות, מאות ולעיתים אלפי ילדים/ות, ואף שיש חוקים רלוונטיים לנושא,³ נתוני האכיפה מזעריים וזניחים. אחת הסיבות העיקריות היא תת-דיווח, הן של הילדים/ות למבוגרים אחרים והן של המבוגרים לגורמי האכיפה.

* ד"ר ליאת פרנקו, מרצה, בית ספר למשפטים, המכללה האקדמית צפת; פרופ' שולמית אלמוג, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת חיפה; ד"ר חאלד גנאים, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת חיפה. תודה למרכז חת לחקר התחרות והרגולציה, המסלול האקדמי המכללה למינהל, על התמיכה במימון המחקר.

** מתוך הכרה בצורך בניסוח לשוני שוויוני לשם קידום שוויון מגדרי, ובמיוחד כשמדובר במחקר העוסק בהגנה על זכויות של ילדים וילדות, ניסינו להמעט ככל הניתן בשימוש בלשון זכר יחיד או בלשון זכר כמסמנים כלליים. העדפנו במקרים רבים להתייחס בטקסט במפורש גם לילדים וגם לילדות אף במחיר של כפילות לשונית. גם לנוכח זאת, המחקר אינו חף משימוש בתבניות לשוניות שמטען מגדרי מכביד עליהן. תקוותנו היא כי הפניית תשומת הלב לבעיה הלשונית, גם אם הטקסט עצמו אינו פותר את הקשיים במלואם, תסייע לפיתוח פתרונות יצירתיים שישמשו חוקרות וחוקרים בעתיד.

1 פרוטוקול ישיבה מס' 43 של ועדת המדע והטכנולוגיה, הכנסת ה-19, 20 (12.5.2014).

2 תופעת האלימות ברשת בקרב בני נוער עלולה להביא לידי תופעות כמו פגיעה בהישגים בלימודים, דיכאון, בדידות, הערכה עצמית נמוכה, חרדות, הפרעות אכילה, הפרעות פסיכיאטריות, השלכות בריאותיות, ובמקרים קיצוניים אף נטילת חיים. ראו Tonja R. Nansel et al., *Cross National Consistency in the Relationship Between Bullying Behavior and Psychological Advancement*, 158 ARCH PEDIATR ADOLESC MED. 730 (2004) ראו גם A. Sansone, R. Jordan Bohinc & Michael W. Wideman, *Childhood Bullying and Healthcare Adherence in Adulthood*, 1 INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL PSYCHIATRY (2015). מכלול מאפיינים אלה יוצרים מציאות וירטואלית שבה לאלימות ברשת יש השפעות חמורות על הנפגע/ת. ראו עידית אבני ואברום רותם "פגיעה מקוונת – Cyberbullying מתקוונים לאתיקה (אוקטובר 2009) (ianethics.com/wp-content/uploads/2009/10/cyberBullying_IA_09.pdf). ראו גם דנה איזנקוט "שיימינג בוטסאפ בקרב ילדים/ות ובני נוער בישראל: מחקר חלוץ" הייעוץ החינוכי כ 361 (2017).

3 עבירות רלוונטיות להתנהגות אלימה ברשת הן עבירות של לשון הרע, פגיעה בפרטיות, הטרדות ועבירת האיומים. מיותר לציין כי עבירות אלה חלות גם על הפרסומים במרחב המקוון.

זהו מחקר איכותני המבוסס על 66 ראיונות עומק שנערכו לתלמידי ולתלמידות חטיבת ביניים (כיתות ז' ו-ח') משלושה בתי ספר בצפון הארץ (אזורים עירוניים ואזורים כפריים/קיבוציים). המחקר חושף מפת ידע של ילדים/ות בנוגע לקיומם של חוקים הרלוונטיים למרחב המקוון. מהממצאים עולה כי ילדים/ות אינם מודעים/ות לקיומן של נורמות משפטיות הרלוונטיות להתנהלותם/ן במרחב המקוון בכלל וברשתות החברתיות בפרט. עוד עולה כי בקרב ילדים/ות – הן הקורבנות והן העדים למעשים – שכיחה תחושה שתופעת האלימות המקוונת אינה מטופלת כראוי וכי היא חלק טבעי מנוף ילדותם/ן. עוד נמצא כי ישנן תחושות ייאוש בקרב ילדים/ות, התופסים/ות את המרחב המקוון כנעדר חוק וכמסוכן. ממצאים אלה מצביעים על הצורך למפות מחדש את הנורמות המשפטיות הרלוונטיות להתנהלות ילדים/ות במרחב המקוון. מיוזם זה יסייע להגדיל את שיעורי האכיפה וכן להגדיר את המצופה והנדרש מכל השחקנים הרלוונטיים (הורים, מורים/ות וילדים/ות), וכל זאת במטרה לשכלל את מכלול ההגנות הנחוצות כדי להבטיח את שלומם/ן ורווחתם/ן של ילדים/ות/ בעידן דיגיטלי.

מבוא. א. ילדים/ות במרחב הדיגיטלי ואלימות מקוונת; 1. אלימות מקוונת בקרב ילדים/ות – היקף ומאפיינים. **ב. החוק הקיים והאכיפה;** 1. חולשת הנורמה המשפטית לנוכח מציאות דיגיטלית דוהרת; 2. שיעורי אכיפה נמוכים. **ג. תודעה משפטית כתנאי לאכיפה;** 1. מהי תפיסת של ילדים/ות על החוק הנוגע לאלימות ברשת? **ד. שיטת המחקר.** **ה. ממצאים;** 1. תמה ראשונה – רמת מודעותם והכרותם של ילדים/ות עם נורמות משפטיות בהקשר של התנהגותם במרחב המקוון; 2. תמה שנייה – כיצד תגובת הסביבה האחראית (הורים מורים/ות) מעצבת את תחושת ותפיסת הילדים/ות לגבי אלימות רשת והאמצעים למיגורה; 3. תמה שלישית – המרחב המקוון הוא מקום מסוכן? **1. דיון ומסקנות. סיכום: לקראת התמודדות משולבת.**

מבוא

רווית, בת 13, נכנסה חיוורת ומעט מבוששת לחדר הראיונות. כשנשאלה אם חוותה אלימות ברשת ענתה:

“היה איזה משהו שקרה, ואז [שתי ילדות] כתבו עלי שיר ש'זונה ושרמוטה' וכאלה... ואז זה הגיע למלא ילדים...”.

השיר, כך הסתבר, זכה לתפוצה עצומה. כולם ידעו אותו בעל פה, והוא הופץ ברשתות החברתיות. שאלנו את רווית איך היא פעלה לאחר שנודע לה על העניין, והיא השיבה:

“בהתחלה הם [ההורים] רצו ללכת למשטרה, ואמרתי להם שלא צריך כי אני לא רוצה להמשיך את זה שלא יהיה יותר מדי עניין... ואז הם עשו שיחה עם

ההורים והילדים ואז סגרנו את זה בינינו עם הרכזת נוער ביישוב... והלכו לאיזה מישהו שמוריד דברים מהפייסבוק ומהאינסטגרם".⁴

נשמנו לרווחה. "אם כך מדובר בסוף טוב", אמרנו. "לא ממש", היא ענתה. "זה עדיין בווטסאפ".⁵

נועה, גם היא בת 13, סיפרה לנו על בת כיתה שלחה סרטון עירום של עצמה באורך של 90 שניות לחבר שלה (להלן: סרטון ה-90 שניות), וללא הסכמתה וידעיתה הסרטון הופץ לאלפי ילדים/ות ברחבי הארץ ובעולם.⁶ שאלנו אותה אם מישהו פנה למשטרה. נועה השיבה:

"היא לא פנתה למשטרה... לא רצתה להסתבך עוד יותר ממה שהיא מסובכת עכשיו. אחר כך יגידו 'וואי, זאתי שלחה את הסרטון של עצמה, חשבה שלא יפיצו אותו, וואלה היא עוד פנתה למשטרה על מי שהפיץ אותו'... כאילו עשתה פעמיים, זנתה פעמיים... אני כמעט בטוחה שהם לא עשו עם זה כלום כי תכל'ס זה אשמתה כי היא שלחה את הסרטון. זה לא אשמת מישהו".

קטעי ראיונות אלה מהדהדים תפיסות דומות של ילדים/ות שראינו, תפיסות שעל פיהן המרחב המקוון אינו מקום בטוח. רוב משתתפות ומשתתפי המחקר שיתואר כאן סיפרו כי נחשפו לאלימות מקוונת, כקורבנות או כעומדים מהצד.⁷ חוויות כאלה נמצאות בהלימה עם מחקרים אחרים שמהם עולה כי אלימות מקוונת נוכחת בחייהם של ילדים/ות בהיקפים גדולים. השלכותיה של אלימות זו קשות במיוחד ולעיתים אף בלתי-הפיכות.⁸ ואולם, אף שהאלימות מתרחשת ב"מרחב ציבורי" לעיניהם של עשרות, מאות ולעיתים אלפי ילדים/ות, ואף שיש חוקים רלוונטיים לנושא,⁹ נתוני האכיפה מזעריים וזניחים כפי שנפרט בהמשך. בספרות הומשג התהליך של מימוש הזכויות במודל של שלושה שלבים, המרכיבים את האופן שבו נולד מאבק משפטי: שלב השיום (מתן השם, naming), שלב ההאשמה (blaming) ושלב התביעה (claiming). שלב השיום – כינוי התופעה בשם, זיהוי החוויה כחוויה פוגענית – הוא השלב החשוב ביותר בתהליך.¹⁰ במאמר זה בחרנו להתמקד בשלב השיום.¹¹ מהי התודעה

4 מתוך ראיונות המחקר, ראו להלן.

5 יישומון ווטסאפ מוגדר כרשת החברתית הפופולרית ביותר בישראל בקרב ילדים/ות, ומשמש זירה מהותית לתקשורת חברתית מגוונת, לרבות תקשורת פוגענית. המועצה הלאומית לשלום הילד ילדים/ות בישראל: שנתון סטטיסטי 2015 (2015). בזמן ביצוע הראיונות הוגבלו קבוצות הווטסאפ ל-100 משתתפים/ות (וכיום הן מוגבלות ל-256).

6 באחד הראיונות שביצענו, ילד בן 13 סיפר שבן דודו, שחי בצרפת, סיפר לו על הסרטון הנ"ל. חשוב לציין כי מתוך הראיונות עלו 98 מקרי אלימות רשת קשים. נוסף לכך, מתוך 66 מראיינים, 64 סיפרו על מקרי אלימות רשת שהכירו (הן כקורבן והן כעומדים מהצד).

7 ראה לעיל ה"ש 2 וההפניות שם.

8 עבירות רלוונטיות להתנהגות אלימה ברשת הן עבירות של לשון הרע, פגיעה בפרטיות, הטרדות ועבירת האיומים. מיותר לציין כי עבירות אלה חלות גם על הפרסומים במרחב המקוון.

9 Benjamin Fleury-Steiner & Laura Beth Nielsen, *A Constitutive Perspective of Rights*, in THE NEW CIVIL RIGHTS RESEARCH: A CONSTITUTIVE APPROACH I (Benjamin Fleury-Steiner William L. Felstiner, Richard L. Abel & Austin eds., 2006) & Laura Beth Nielsen eds., 2006) Sarat, *The Emergence and Transformation of Disputes: Naming, Blaming, Claiming*, 15

המשפטית של ילדים/ות לגבי חוקים ונורמות משפטיות הרלוונטיים להתנהגותם במרחב המקוון?

חשוב להכיר בפרדוקס שההתייחסות לאוכלוסייה הנדונה כאן מעלה: מחד גיסא, אוכלוסיית הילדים/ות נתפסת כבעלת עליונות טכנולוגית בהשוואה למבוגרים הסובבים אותה,¹² שבמובנים רבים "שולטת" במרחב הדיגיטלי (כיום אחד מתוך שלושה משתמשי/ות רשת הוא/יא בן/בת פחות מ-18),¹³ אוכלוסייה שמכונה "ילידים דיגיטליים".¹⁴ מנגד, מדובר בילדים/ות שעוברים/ות במרחבי החיים הדיגיטליים תהליכים התפתחותיים מהותיים,¹⁵ ללא פיקוח, הרחק מעיניהם של מבוגרים,¹⁶ וזקוקים/ות להגנה ולהדרכה אולי יותר מאי פעם.¹⁷ מחקר שהתפרסם ב-2018 בארצות הברית חושף כי בשנים 2010–2015 ניכרת בקרב ילדים/ות עלייה בנטייה לאובדנות, במחשבות דיכאוניות ובמקרי התאבדות,¹⁸ וזו נמצאה קשורה לשימוש ברשתות חברתיות.¹⁹ מחקר אחר שהתפרסם בארצות הברית ב-2018 וחקר 2,000

Law and Society Review 631 (1980). את היותו של התהליך הזה "מורכב, ראשית מהתחום הפנימי של התודעה" הסביר הפילוסוף ג'ון סטיוארט מיל בספרו על חירות כבר באמצע המאה ה-19: JOHN STUART MILL, ON LIBERTY (1869). לטענתו, לפני שאדם תובע במסגרת משפטית על הפרת זכויות, עליו לדעת שקיימים חוקים שנועדו להגן על זכויות אלה. כתיבתו של מיל הדגישה כי ישום של מסגרות נורמטיביות מקורן בתודעה המשפטית של הפרט.

- 11 ראו דיון בהמשך.
- 12 אייזנקוט, לעיל ה"ש 2, בעמ' 357–358.
- 13 Sonia Livingstone, Jusmina Carr & John Byrne, *One in Three: Internet Governance and Children's Rights* (Innocenti Discussion Paper No.2016-01) (UNICEF Office of Research, Florence, 2016).
- 14 JOHN PALFREY, BORN DIGITAL: UNDERSTANDING THE FIRST GENERATION OF DIGITAL NATIVES (2008); Marc Prensky, *Digital Wisdom and Homo Sapiens Digital*, in DECONSTRUCTING DIGITAL NATIVES: YOUNG PEOPLE, TECHNOLOGY AND THE NEW LITERACIES 15 (Michael Thomas ed., 2011).
- 15 כיום ילדים/ות ומתבגרים/ות מנהלים את חייהם החברתיים בשני מרחבים מקבילים המשלימים זה את זה: המרחב הממשי והמרחב הווירטואלי. כשמרחב הווירטואלי, וליתר דיוק הרשתות החברתיות, נחשב מרחב החיים העיקרי. ראו אייזנקוט, לעיל ה"ש 2, בעמ' 358.
- 16 עמוס רולידר ומירן בוניאל-נסים בריונות בביה"ס ובמרחב הווירטואלי בקרב ילדים/ות: דוח ממצאים (2015) www.isoc.org.il/wp-content/uploads/2015/06/bullying_2015.pdf. ראו גם עדידת מני-איקן, דנה רוזן, ענת מרמור וטל ברגר-טיקוצ'ינסקי בני נוער ברשת – מסוכנות והזדמנות לטיפול 14 (2016) www.btl.gov.il/Publications/Kranot/Documents/kranot_5.pdf.
- 17 עוד ראו לימור עצינוני "בריונות במגרש המשחקים המקוון: אחריות ספקיות התוכן ומפעילות האתרים על הנעשה בשטחן" המשפט יז 474 (2013); אייזנקוט, לעיל ה"ש 2, בעמ' 374.
- 18 ראו גם דיון בספרו של אסף הרדוף פשע מקוון 316 (2010). הרדוף דן ומעלה שיח כי כאשר דנים בקטינים "ניתן וצריך להגדיר את הנזק בצורה חדה יותר מאשר "פגיעה בקטינים".
- 19 Jean M. Twenge, Thomas E. Joiner, Megan L. Rogers & Gabrielle N. Martin, *Increase in Depressive Symptoms, Suicide-Related Outcomes, and Suicide Rates Among U.S. Adolescents After 2010 and Linked to Increased New Media Screen Time*, 6 CLINICAL PSYCHOLOGICAL SCIENCE 8 (2018). בשנים 2010–2015 נרשמה עלייה של 33% בנטייה לדיכאון ועלייה של 31% בהתאבדויות. העלייה ניכרת בעיקר בקרב ילדות ונערות, שם יש עלייה של 58% בנטייה לדיכאון.
- 19 שם.

ילדים/ות וילדות בגילאי 11–13, מצא כי 20% מהם שוקלים/ות התאבדות.²⁰ בישראל, בשנתון הסטטיסטי שפרסמה המועצה הלאומית לשלום הילד "ילדים/ות בשנת 2018" מדווח על עליה של 30% בעשור האחרון (משנת 2006 עד שנת 2017) בשיעור הילדים/ות עד גיל 14 שניסו להתאבד.²¹ כך שלמעשה העידן הדיגיטלי מייצר מציאות קשה ומאתגרת יותר מבעבר. התנהלות פוגענית של ילדים/ות הנלווית לשימוש ברשתות חברתיות²² רווחת בישראל ומחוצה לה.²³ בעולם שבו ילדים/ות אימצו את המרחב המקוון כחלק בלתי נפרד מחייהם/ן,²⁴ נראה כי התופעה אינה בת-חלוף ויש אף הטוענים כי היא מתרחבת, בין היתר מאחר שהחשיפה לבריונות רשת מתרחשת בגילים מוקדמים יותר ואף בממדים רחבים יותר.²⁵

- 20 Sameer Hinduja & Justin W. Patchin, *Cyberbullying Research Summary: Cyberbullying and Suicide* (2018), http://www.cyberbullying.us/myspace_youth_research.Pdf (להלן: Hinduja & Patchin, *Cyberbullying Research Summary*)
- 21 המועצה הלאומית לשלום הילד, השנתון הסטטיסטי ילדים/ות בשנת 2018 לקט נתונים 10 (2018) <https://bit.ly/2Luizuy>
- 22 כיום ילדים/ות מנהלים את חייהם החברתיים בשני מרחבים מקבילים: המרחב הפיזי והמרחב הווירטואלי, כשבמרחב הווירטואלי הרשתות החברתיות משמשות כפלטפורמה העיקרית ליצירת קשרים ולפעילות חברתית ענפה. ראו טלי היימן, דורית אולניק שמש וסיגל עדן "אלימות ופגיעות ברשת האינטרנט – מאפיינים, דפוסים, גורמי סיכון וגורמים מגנים בקרב ילדים/ות ובני נוער" 1 (דוח מחקר למשרד החינוך, האוניברסיטה הפתוחה ואוניברסיטת בר אילן, 2014) tinyurl.com/ybxsxzg4k
- 23 שם. המחקר לעיל כלל 1,094 תלמידים מבתי ספר יסודיים, חטיבות ביניים ובתי ספר תכנוניים, ומצא כי 27% מהתלמידים נפגעו מאלימות ברשת.
- 24 בארצות הברית 95% מבני ומבנות הנוער גולשים ברשת ו-74% מתוכם עושים זאת באמצעות מכשיר סלולרי. ראו Hinduja & Patchin, *Cyberbullying Research Summary*, לעיל ה"ש 20. לממצאים דומים בגרמניה ראו Lukas Schoenmueller, *Vom Schullhof ins Internet – Eine Analyse des Phaenomens Cybermobbing und wie ein Computerspiel davor schuetzen koennte* 39 (Bachelorarbeit, Hochschule Mittweida 2014)
- 25 ראו למשל את מספר הדיווחים שנעשו לקו חם לילדים/ות (Help Line ChildLine) באנגליה בשנת 2013 – עלייה של 87% לעומת השנה הקודמת: *ChildLine, Can I Tell You Something?*, CHILDLINE REVIEW (2012/13) <https://bit.ly/2WxUiKq> חשוב לציין כי יש נתונים שילדים/ות מדווחים על התנסות בתופעה למן כיתה ה'. ראו Tali Heiman, Dorit Olenik- Shemesh & Sigal Eden, *Aggressive Behavior and Vulnerability on The Internet: Characteristics, Patterns, Risk and Protective Factors among Children and Adolescents* (Research Report, Jerusalem, The Israeli Ministry of Education, 2014). ראו למשל הודעה שהופצה בקבוצת ווטסאפ כיתתית של בני כיתה ד': "לא אכפת לי כלום. אני מחר הולכת להרוג אותה ואני רצינית הפעם. אני הולכת לשפד אותה. היא ילדה כזאת רעה, היא שטן". מסתמן כי הודעה מסוג זה אינה יוצאת דופן או חריגה בגילים אלה, אלא שכיחה בנוף התרבותי. ראו פאולה רוזנברג "תלמידת כיתה ד': מי רוצה להרוג אותה יחד איתי?" מאקו (8.11.2017) www.mako.co.il/home-family-kids/education/Article-80894dae0fa9f51006.htm; ממחקרים גם עולה כי ככל שהילדים/ות משתמשים באינטרנט יותר ורוכשים יותר מיומנויות דיגיטליות, כך הם נהנים מהזדמנויות רבות יותר, אבל במקביל גם חשופים ליותר סיכונים ברשת, בכללם אלימות מקוונת. ראו *EU Kids Online: Findings, Methods, Recommendation* (EU Kids Online Network, 2014) <https://bit.ly/2Z3SPwL>

ממחקרים עולה שגם תגובתה (או העדר תגובתה) של הסכיבה – הורים ומורים/ות – תורמת לקיומה של האלימות המקוונת.²⁶ בעניין זה קיים בלבול וחוסר ודאות הן באשר לתפקידו של בית הספר, והן באשר לתפקיד המורים/ות וגבולות הסמכות שלהם/ן בנוגע להתנהלות ברשת.²⁷ נוסף לכך, כשמדובר בכריונות מקוונת, מורים/ות והורים לעיתים קרובות אינם מודעים כלל לקיומה מכמה סיבות: ראשית, התופעה מתרחשת ב"יקום מקביל", במרחב של ילדים/ות אשר למבוגרים אין שם דריסת רגל. שנית, אלימות מקוונת אינה משאירה בקורבן סימנים חיצוניים נראים לעין. גורמים אלו מגבילים את אפשרויות הפיקוח וההשפעה של המורים/ות על המתרחש במרחב הרשתות החברתיות, שבהן הם אינם חברים.²⁸ יתרה מזאת, ילדים/ות ממעטים לספר למבוגרים סביבם (הורים ומורים/ות) על האלימות המקוונת נגדם מכמה סיבות – העיקריות שבהן הן מבוכה; החשש שמא ההורים ימנעו מהם את הגלישה; ובשל האמונה שההורים אינם יכולים לעזור להם במרחב האינטרנטי. כך הקורבן עלול להישאר לבד בהתמודדות עם הפגיעה הקשה.²⁹ מאפיינים אלו מעצימים את חומרת התופעה, את עוצמת הפגיעה ואת הקושי לפעול נגדה. במובנים שונים, אלימות מקוונת קשה אפוא יותר מבריונות מסורתית, ובכך המרחב האינטרנטי הופך לגורם נזק שאין דומה לו.³⁰ מצב זה אינו נסתר מעיניהם של מעצבי מדיניות בישראל הדנים בתופעה בוועדות הכנסת השונות.³¹ נוסף על

26 מחקרים עולה שמורים/ות אינם מגיבים כלל למקרי אלימות ברשת או שמגיבים באופן שאינו תואם. בני הנוער מתרגמים את חוסר התגובה כהסכמה לאותה התנהלות אלימה. ראו Dorothea Anagnostopoulos, Nicole T. Buchanan, Christine Pereira & Lauren F. Lichty, *School Staff Responses to Gender – Based Bullying as Moral Interpretation*, 23 AN EXPLORATORY STUDY EDUCATIONAL POLICY 541 (2009).

27 מני-איקן, רוזן, מרמור וברגר-טיקוצ'נסקי, לעיל ה"ש 16, בעמ' 18.

28 על כך שהעמדה לדין בגין תופעת הבריונות ברשת נדירה מאוד. ראו למשל בגרמניה: Schoenmueller, לעיל ה"ש 24, בעמ' 34–35.

29 Hinduja & Patchin, *Cyberbullying Research Summary*, לעיל ה"ש 20, בעמ' 3.

30 פרוטוקול ישיבה מס' 43 של ועדת המדע והטכנולוגיה, לעיל ה"ש 1, בעמ' 20. ראו גם דיון במאמרו של חיים ויסמונסקי לגבי המאפיינים של המרחב המקוון שמעצימים את הנזק ויוצרים "אפקט מוגבר חסר תקדים של פגיעה במושא הפרסום". ראו חיים ויסמונסקי "הפללה של התנכלות מקוונת ומקרי המבחן של התנכלות כלפי עובדי ציבור וקטינים במרחב המקוון" משפט ועסקים כג 1–3 (צפוי להתפרסם ב-2010) (להלן: ויסמונסקי "הפללה של התנכלות מקוונת").

31 באוקטובר 2015 התקיים בכנסת יום דיונים בנושא "מיגור השיח האלים והבריוני במרחב הווירטואלי וברשתות החברתיות", שהיה מורכב מדיונים בחמש ועדות שונות: הוועדה לזכויות הילד (פרוטוקול ישיבה מס' 16 של הוועדה לזכויות הילד, "העצמת ההורים במאבק בכריונות ברשת האינטרנט" הכנסת ה-20 (13.10.2015) (להלן: פרוטוקול 16 של הוועדה לזכויות הילד 2015); ועדת החינוך, התרבות והספורט (פרוטוקול ישיבה מס' 57 של ועדת החינוך, התרבות והספורט, "מיגור השיח האלים והבריוני ברשתות החברתיות" הכנסת ה-20 (13.10.2015) (להלן: פרוטוקול 57 של ועדת החינוך, התרבות והספורט 2015); ועדת המדע והטכנולוגיה (פרוטוקול ישיבה מס' 18 של ועדת המדע והטכנולוגיה, "גבולות השיח במרחב האינטרנטי – התאבדות בעקבות פוסט בפייסבוק" הכנסת ה-20 (13.10.2015) (להלן: פרוטוקול 18 של ועדת המדע והטכנולוגיה 2015); ועדת החוקה, חוק ומשפט (פרוטוקול ישיבה מס' 45 של ועדת החוקה, חוק ומשפט, "הפצת תכנים וסרטונים משפילים במרשתת", הכנסת ה-20 (13.10.2015) (להלן: פרוטוקול 45 של ועדת חוקה חוק ומשפט 2015); והוועדה לענייני ביקורת המדינה (פרוטוקול

כך, בפברואר 2018 נפתח מוקד לאומי לטיפול, הכוונה וסיוע במקרים של פגיעה בילדים/ות ברשת.³²

ואולם, למרות כל זאת ולמרות העלייה הניכרת בעבירות של ילדים/ות בהקשר של אלימות ברשתות חברתיות,³³ שיעורי האכיפה בתחום זה נמוכים מאוד. אחת הסיבות העיקריות היא תת-דיווח. תת-דיווח מתקיים הן במישור הראשוני של הילדים/ות למבוגרים אחראיים, והן במישור השני בין המבוגרים לגורמי האכיפה. למרות שישנה עלייה ברמת הדיווח היא עדיין בעייתית. ב-2017 שליש מתלמידי מערכת החינוך העל יסודי שדיווחו לגורם כלשהו שנחשפו לפגיעות ברשת דיווחו להורה (לעומת רבע בשנת 2016). 10% דיווחו לחבר או לחברה, 3% דיווחו לגורם בבית הספר (מחנך/ת, יועץ/ת, רכז/ת, זאת לעומת 10% בשנת 2016), 3% דיווחו לבני משפחה (שאינם הוריהם), 1.5% דיווחו למדריך/ה נוער, 1% דיווחו למוקד סיוע.³⁴ במישור השני, בין הגורמים שדיווחו להם על פגיעות רשת לבין רשויות האכיפה אין לנו נתונים, אך בסקר שפרסמה מחלקת המחקר של המשרד לביטחון פנים בינואר 2015 נטען שפחות מ-2% מהמקרים של אלימות רשת קשה מדווחים למשטרה.³⁵

דיווח הוא תנאי הכרחי לאכיפה, בייחוד בכל הנוגע לאלימות מקוונת, שמתבצעת במרחב נסתר מעיניהם של המבוגרים. בניגוד לאלימות או לפגיעה במרחב הפיזי, המשאירה סממנים גלויים ולעיתים קרובות מלווה בשימוש בכלי נשק, עבירות הקשורות לאלימות מקוונת הן עבירות "שקופות" לגורמי האכיפה, כלפי אוכלוסייה "שקופה", עבירות שנעשות במרחב מקביל, במרחב הרשתות החברתיות, בקבוצות של ילדים/ות שאין עליהן פיקוח.³⁶ לכן מודעות של ילדים/ות לכך שמדובר בהתנהגות פוגענית המצדיקה שימוש בנורמות משפטיות ופגיעה בהן מצדיקה דיווח היא תנאי מוקדם לאכיפה. השאלה העומדת בבסיס מחקר זה היא מהי מידת הידיעה של ילדים/ות לגבי נורמות משפטיות הרלוונטיות להתנהלותם במרחב המקוון.

המאמר חושף מפת ידע של ילדים/ות בנוגע לקיומו של החוק ואת מידת הרלוונטיות שלו למרחב המקוון: האם הם מודעים לקיומם של חוקים הרלוונטיים להתנהגותם ברשתות חברתיות? כיצד הם תופסים נורמות משפטיות? המחקר נעשה בתוך מסורת מחקרית שעוסקת ב"תודעה משפטית" ובוחנת את המשפט מלמטה, קרי מתמקדת במשפט או בהעדרו בחיי

שיבה מס' 33 של הוועדה לענייני ביקורת המדינה, הכנסת ה-20 (13.10.2015) (להלן: פרוטוקול 33 של הוועדה לענייני ביקורת המדינה 2015).

32 נורית יכימוביץ-כהן טיפול הרשויות בעבירות של פרסום תצלומים, הקלטות או סרטים בעלי אופי מיני ללא הסכמת המצולם ("חוק הסרטונים") (מרכז המחקר של הכנסת, יולי 2018).

33 בסקר שערך המכון הישראלי לטובת הילד בקרב 255 מתבגרים בני 12–17 נמצא כי 47% חוו מחשבות אובדניות בשל הטרדות ברשת, 36% מכירים מישהו שניסה לפגוע בעצמו בעקבות שיימינג או בריונות רשת. ראו מני-איקן, רוזן, מרמור וברגר-טיקוצ'ינסקי, לעיל ה"ש 16, בעמ' 9.

34 ילדים/ות בשנת 2018, לעיל ה"ש 21, בעמ' 8.

35 ראו גיא נגר סקר בנושא פשיעה/בריונות ברשת 5 (המשרד לביטחון פנים, מחלקת מחקר, מאי 2016) <https://bit.ly/3dHpgg6>. חשוב להבהיר כי ברור שלא כל פגיעות ברשת הן התנהגויות העולות כדי עבירה. אף שבלתי-ניתן להוכיח (בעיות דיווח ושיעורי אכיפה מזעריים) לדידנו, ממחקר זה עולה כי המספרים של תיקים שנפתחים לקטינים לגבי עבירות רשת קטן בהרבה מהמציאות של העבירות המתקיימות בשטח.

36 אייזנקוט, לעיל ה"ש 2, בעמ' 373.

היומיום של שחקנים שאינם משפטנים,³⁷ והוא מתבסס על ראיונות עומק שנערכו עם 66 ילדים/ות מכיתות ז' ו-ח' בשלושה בתי ספר בצפון הארץ בשנת 2015.³⁸ כמו שיתואר, מהממצאים עולה כי ילדים/ות אינם מודעים לקיומן של נורמות משפטיות הרלוונטיות להתנהלותם במרחב המקוון בכלל וברשתות החברתיות בפרט. בחינה מפורטת של תשובותיהם יכולה לשפוך אור על הטעמים לתת-הדיווח וכן יכולה לתרום להבנה עמוקה יותר של תפיסותיהם ועמדותיהם כלפי אלימות מקוונת והפיקוח עליה. הבנה זו יכולה לתרום גם להתאמת החוק ולהנגשתו לאוכלוסייה צעירה זו.

בחלק הראשון תואר תופעת האלימות המקוונת בקרב ילדים/ות, החלק השני יסקור את הנורמות המשפטיות הקיימות כיום ואת נתוני האכיפה בהקשר שלהן, החלק השלישי ידון במושג תודעה משפטית כתנאי לדיווח ויתאר כיצד מחקר זה משתלב במפת המחקר העכשווית. החלק הרביעי יתאר את הממצאים שעלו מהראיונות, ובחלק החמישי ננתח את משמעותם ונדון בצורך בהתמודדות משולבת כדי למגר את התופעה.

א. ילדים/ות במרחב הדיגיטלי ואלימות מקוונת

נגישותו של המרחב המקוון גדל באופן משמעותי בעשור האחרון.³⁹ ממחקר שהתפרסם בארצות הברית ב-2018 עולה כי השימוש הנרחב בטלפונים החכמים הגביר את השימוש באינטרנט: ל-95% מהילדים/ות בני 13–17 יש גישה לטלפון חכם, 95% מהם דיווחו על גלישה יומיומית באינטרנט, ו-45% מהם דיווחו כי הם נמצאים במרחב הדיגיטלי כמעט כל הזמן.⁴⁰ בהשוואה למדינות אחרות בעולם, ישראל מדורגת במקום הראשון מתוך 41 מדינות, כשהשימוש הממוצע של ילדים/ות במחשב, במכשיר סלולרי ובאינטרנט הוא 4 שעות ומעלה.⁴¹ סקר אחר קובע כי כרבע מהילדים/ות משתמשים בטלפון הנייד יותר מ-5 שעות

37 דפנה הקר "הזמנה לסוציולוגיה של המשפט ומיפוי ראשוני של התחום בישראל" דין ודברים ד 121, 95 (2008).

38 אומנם הראיונות התבצעו ב-2015 אך מכיוון שאין שינוי בשימוש של ילדים/ות ברשתות חברתיות אין סיבה להניח כי מדובר בזמן רב מדי שחלף. להפך, הזמן שבו ילדים/ות נמצאים ברשתות חברתיות רק הולך ועולה (ראו להלן ה"ש 39–53) ועל כן ניתן להניח כי אין שינוי בהיקף התופעה ובשאלת המחקר שהצגנו לעיל.

39 *Internet of Things (IoT) Connected Devices Installed Base Worldwide from 2015 to 2025* (in Billions), STATISTA, <https://bit.ly/3cwC0i7>.

40 Monica Anderson & Jingjing Jiang, *Teen, Social Media & Technology 2018* (Pew Research Center – Internet & Technology, May 31, 2018), <https://pewrsr.ch/2T217nE>.

41 אייזנקוט, לעיל ה"ש 2, בעמ' 358. לצורך השוואה, 31% מהילדים/ות בני 11, 13 ו-15 גולשים באינטרנט לעומת 9% בלבד מהתלמידים בני גילם בארצות הברית.

ביום. 42 מנתונים שנוגעים להרגלי הגלישה ברשת בישראל עולה ש-91% מהילדים/ות בני 12–17 משתמשים באינטרנט מדי יום ביומו.⁴³ חשוב גם לציין שגיל הגלישה במרחב הדיגיטלי הולך ויורד. מנתונים בארצות הברית עולה שיותר מ-50% מהילדים/ות מקבלים טלפון ראשון לפני הגיעם לגיל 44.7 בישראל 81% מהילדים/ות מתחילים להשתמש בטלפון נייד לפני גיל 12, ול-83% מהנשאלים בני 8–15 יש טלפון חכם.⁴⁶

בשנים האחרונות ניכר שינוי באופן השימוש של ילדים/ות ברשת האינטרנט, והדגש עבר משימוש במדיה הדיגיטלית לצריכת תוכן לשימוש בה כאמצעי תקשורת.⁴⁷ כיום ילדים/ות מנהלים את חייהם החברתיים בשני מרחבים מקבילים ומשלימים: במרחב הממשי ובמרחב הווירטואלי. המרחב הווירטואלי, בעיקר מרחב הרשתות החברתיות,⁴⁸ הוא המרחב העיקרי.⁴⁹ רוב פעילויות האינטרנט של ילדים/ות הן גלישה ברשתות חברתיות – יצירת תוכן על ידי שימוש במסרים מידיים (כגון כתיבת הודעות והעלאת תמונות וסרטונים) וביקור בפרופילים של ילדים/ות אחרים.⁵⁰ בישראל אחת הרשתות החברתיות הפופולריות בקרב ילדים/ות היא הוואטסאפ, והיא נחשבת "מרחב חיים מהותי" בקרב ילדים/ות ומתבגרים.⁵¹ בשנתון הסטטיסטי שפרסמה המועצה הלאומית לשלום הילד "ילדים/ות בשנת 2018" נמצא כי ילדים/ות בגיל 13–17 בשנת 2017 שייכים בממוצע ל-27 לקבוצות וואטסאפ (בהשוואה ל-21 קבוצות ב-2015),⁵² ובסקר אחר שפורסם ב-2017 93% מהילדים/ות בכיתות ד'–י"ב דיווחו כי חשוב להשתייך לקבוצת וואטסאפ הכיתתית.⁵³

- 42 ראו "תוצאות סקר שימוש בטלפון חכם בקרב ילדים/ות" (מכון שריד, ינואר 2015) <https://bit.ly/3dNE1GI> (להלן: סקר מכון שריד, 2015).
- 43 "תפיסות ועמדות ילדים/ות ונוער כלפי סכנות ברשת" (מאגר נתונים על האינטרנט בישראל) (איגוד האינטרנט הישראלי, 2012) data.isoc.org.il/data/297.
- 44 Herb Scibner, *Most American Children have a Cell Phone Before They Turn 7 Years Old*, NATIONAL DESERT NEWS (2015) <https://bit.ly/3dSjPDF>.
- 45 רפי מן ואזי לב און דו"ח שנתי: התקשורת בישראל 2014: סדרי יום שימושים ומגמות 81 (2014).
- 46 סקר מכון שריד, 2015, לעיל ה"ש 42.
- 47 AMANDA THIRD ET AL., CHILDREN RIGHTS IN THE DIGITAL AGE: A DOWNLOAD FROM CHILDREN AROUND THE WORLD 38 (2014) <https://bit.ly/2Zn9bRF>.
- 48 רשת חברתית היא אתר אינטרנט שמאפשר לחברים בה להיפגש, לתקשר ולשתף בתקשורת וירטואלית וליצור קהילות ברשת. ראו Margaret Brennan, *Understanding Online Social Network Services and Risks To Youth* (London: Child Exploitation and Online Protection Centre, 2006) <http://childcentre.info/projects/internet/dbaFile13680.pdf>.
- 49 איזנקוט, לעיל ה"ש 2, בעמ' 358.
- 50 שם.
- 51 Dan Bouhnik & Mor Dshen, *Whatsapp Goes to School: Mobile Instant Messaging between Teachers and Students*, 13 JOURNAL OF INFORMATION TECHNOLOGY EDUCATION, 217 (2014).
- 52 ילדים/ות בשנת 2018, לעיל ה"ש 21, בעמ' 25.
- 53 איזנקוט, לעיל ה"ש 2, בעמ' 365.

ילדים/ות משתמשים ברשת בעיקר לפעילות חברתית, ורוב זמן הגלישה שלהם מוקדש לתקשורת בין-אישית, בדרך כלל לשימור קשרים קיימים.⁵⁴ בעקבות זאת, בעידן המקוון נהפכו ילדים/ות מצרכני ידע ליצרני תוכן. ההגדרה של "יצירת תוכן" מורכבת וכוללת יצירת אוטאר (דמות שמייצגת את העצמי כגון דמות מצוירת), כתיבת בלוג, הפצת תוכן דרך תוכנות להפצת תכנים וכדומה,⁵⁵ אבל לענייננו היא חלק מכל תקשורת: שליחת הודעה ליחיד/ה, כתיבת מסר בקבוצה, הפצת תמונה וכדומה. כיום ילדים/ות מייצרים תכנים שאחרים חשופים אליהם, ולמעשה מבליים בסביבה כזאת חלק ניכר מיומם. יצוין כי חלק מהתכנים האלה כוללים בתוכם מסרים פוגעניים.

1. אלימות מקוונת בקרב ילדים/ות – היקף ומאפיינים

מסר יכול לפגוע בכל מיני צורות, וילדים/ות משתמשים באמצעים הטכנולוגיים שברשותם כדי ליצור תכנים פוגעניים במגוון אמצעים כגון הפצת שמועות, איומים, העלבות, הטרדות והטלת אימה.⁵⁶ ממצאיהם של המחקרים הנוגעים לשכיחות התופעה של אלימות מקוונת אינם אחידים, ולפיהם כ-10%–40% מהילדים/ות סובלים מאלימות רשת. ההסבר לפערים נעוץ הן בחוסר האחידות בהגדרת התופעה⁵⁷ והן בשל השונות בשיטות למדידתה,⁵⁸ שכן בקרב הגורמים העוסקים בנושא אין הסכמה הן בנוגע להגדרה והן בנוגע לפרמטרים הקשורים אליה.⁵⁹ במחקר שפרסמו באוקטובר 2016 הינדוג'ה ופאטשין (Hinduja & Patchin) – ממייסדי

- 54 מירן בוניאל-נסים ומיכל דולב-כהן "ילדים/ות כותבים... על קירות: תרבות הפייסבוק" עיון ומחקר בהכשרת מורים 13, 207 (2012).
- 55 Sonia Livingstone, Leslie Haddon, Anke Görzig & Kjartan Ólafsson, *Risks and Safety for Children on the Internet: The UK Report 19* (2010) <https://bit.ly/36678Tb>
- 56 Michelle Wright, *Cyber Victimization and Perceived Stress: Linkages to Late Adolescents' Cyber Aggression and Psychological Functioning*, 47(6) YOUTH AND SOCIETY (2015) 790; ראו גם איזנקוט, לעיל ה"ש 2, בעמ' 360.
- 57 Robin Kowalski, Gary Giumetti, Amber Scheroeder & Micha Lattaner, *Bullying in The Digital Age: A Critical Review and Meta-Analysis of Cyberbullying Research among Youth*, 140 PSYCHOL BULL 1108, 1074 (2014).
- 58 Kimberly Mitchell, Lisa Jones, Heather Turner, Anne Shattuck & Janis Wolak, *The Role of Technology in Peer Harassment: Does It Amplify Harm For Youth?*, 6 PSYCHOLOGY OF VIOLENCE 193 (2016).
- 59 אלימות מקוונת מכונה לעיתים "בריונות ברשת" (cyberbullying). כותרת זו ניתנת לאוסף של התנהגויות אלימות ולא רצויות שמתרחשות על גבי פלטפורמות דיגיטליות. כך למשל המרכז האמריקני לבקרת מחלות ולמניעתן (The Centers for Disease Control and Prevention) מגדיר התנהגות זאת ככל סוג של פגיעה או בריונות (הצקה, הפצת שקרים, שימת מישוהו ללעג, הפצת הערות גסות או פוגעניות, הפצת שמועות או השמעת הודעות מאיימות או תוקפניות וכו') שנובעת מפערי כוחות, חוזרת על עצמה ונתמכת בפלטפורמה מקוונת כלשהי – דואר אלקטרוני, פורומים באינטרנט, אתרים חברתיים, בלוג, כתיבת מסרונים או העלאת תמונות או סרטונים בטלפון סלולרי. ראו The Centers for Disease Control and Prevention, *Understanding Bullying* Factsheet (2016) <https://bit.ly/3fZy5ML>. משנת 2014 המיר המרכז הנ"ל את ההגדרה של בריונות מקוונת ל"תוקפנות אלקטרונית" (electronic aggression) בטענה כי המונח כולל את מעד ההתנהגויות האלימות המתרחשות ברשת ועל כן נאמן יותר לתופעה. ראו *Electronic*

המרכז לחקר של בריונות מקוונת בארצות הברית (Cyberbullying Research Center) – ובו נדגמו 5,700 ילדים/ות בני 12–17, נמצא כי כמעט 34% מהם דיווחו כי היו קורבנות לאלימות מקוונת.⁶⁰ למטרת המחקר הוגדרה האלימות כ"הצקה או שימת מישוהו ללעג, באופן חוזר ונשנה, באופן מקוון, באמצעות שימוש בטלפון או כל במכשיר אלקטרוני אחר".⁶¹

בישראל ממדי התופעה דומים: ממחקר שהוגש למשרד החינוך בינואר 2014 עולה כי 27% ממשתתפי המחקר, שכלל 1,094 ילדים/ות מ-18 בתי ספר ברחבי הארץ, שדיווחו כי היו קורבנות לאלימות ברשת (לעומת 49% שדיווחו שהיו קורבנות לאלימות פנים אל פנים; ו-46% ילדים/ות שהשתתפו במחקר היו עדים לתקשורת אלימה מקוונת כלפי מישוהו אחר).⁶² בסקר שנערך בשנת 2015 בקרב 1,295 ילדים/ות בכיתות ג'–ט' נמצא ש-47% מהם דיווחו שחוו הצקה מקוונת (בהשוואה ל-69% שחוו הצקה במרחב הפיזי של בית הספר).⁶³ סקר אחר, משנת 2017, המבוסס על 1,111 ילדים/ות בכיתות ד'–י"ב, חושף כי 30.7% מהילדים/ות היו קורבנות לשיימינג (מילה נוספת לתיאור אלימות מקוונת)⁶⁴ בווטסאפ הכיתתי.⁶⁵ עוד חשוב

Aggression-Technology and Youth Violence, <https://bit.ly/2LzLbCr>. גם בישראל אין הסכמה בדבר המונח לאלימות מקוונת, וגופים שונים משתמשים בכמה מונחים כדי לתאר את אותה התופעה. ביום הדיונים שהוקדש לנושא אלימות ברשת (ראו לעיל ה"ש 31), דנו במיגור השיח האלים במרחב הווירטואלי, ובאחדות מהן הוקדש הדיון כולו לילדים/ות ובני נוער. בדיונים נקראה אותה תופעה בכמה שמות – בריונות ברשת, אלימות וירטואלית, סייבר בולנינג, אלימות ברשת ופגיעה מקוונת. גם בתחום הפרטי קיים שימוש במגוון של הגדרות. כך למשל בדוח של בוק משנת 2016 על מצב האינטרנט בישראל כונתה תופעת האלימות המקוונת "תחום השיימינג". ראו החיים בעידן הדיגיטלי – דוח בוק למצב האינטרנט בישראל לשנת 2016 (7.12.2016), www.bezeq.co.il/gallerypress/7_12_2016. ריבוי זה יוצר בלבול ופוגע בשיתוף הפעולה הנדרש בין הגורמים, הן הציבוריים והן הפרטיים, המבקשים לתחום את ההתנהגות ולפעול למיגורה, בין היתר בכל הנוגע להגדרתה כעבירה פלילית.

Justin W. Patchin, 2016 *Cyberbullying Data* (Cyberbullying – Research Center, 2016) 60
<http://cyberbullying.org/2016-cyberbullying-data>

"Cyberbullying is when someone repeatedly and intentionally harasses, mistreats, or makes 61
fun of another person online or while using cell phones or other electronic devices" (פס' 3).

ראו היימן, אולניק שמש ועדן, לעיל ה"ש 22. 62

מני-איקן, רוזן, מרמור וברגר-טיקוצ'ינסקי, לעיל ה"ש 16, בעמ' 3–4. סוגי הבריונות שעליהם 63
דיווחו הילדים/ות קוטלגו לדחייה והשפלה, פגיעה מילולית והולכת שולל: 40% דיווחו שקיללו אותם, 37% היו קורבן ללעג ולצחק ו-35% דיווחו שכינו אותם בשמות מעליבים. 29% נדחו על ידי קבוצה דיגיטלית, על 22% נכתבו הודעות פוגעניות ונגד 10% וקמה קבוצה וירטואלית פוגענית; 25% מהילדים/ות רומו באינטרנט, 20% דיווחו שאיימו עליהם ו-12% דיווחו שמישהו התחזה לאדם אחר כשדיבר איתם באינטרנט. ראו גם עומרי אפרים, שחר חי, אסף זגריזק ורעות רימרמן "דו"ח: ניסיונות התאבדות, יותר עניים ויותר מעשי פשע בקרב בני נוער" *Ynet* (16.1.2017) www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4907756,00.html

שיימינג, או ביוש, מוגדר כפעילות תוקפנית מכוונת, שמטרתה לפגוע באדם אחר באינטרנט 64
ובאמצעי תקשורת טכנולוגיים. ראו איזנקוט, לעיל ה"ש 2, בעמ' 357.

שם, בעמ' 366. מעניין לציין כי בקרב האוכלוסייה הערבית נושא התלונות בעניין אלימות ברשת 65
רחב אפילו יותר מזה שבחברה היהודית. כ-28% מהפניות לאיגוד האינטרנט הישראלי מגיעות מהאוכלוסייה הערבית, שיעור שגבוה משיעורם באוכלוסייה. ראו פרוטוקול מס' 185 של ישיבת

לציין כי רוב פגיעות האלימות ברשת הן של ילדים/ות הפוגעים בילדים/ות אחרים. מחקר שנעשה באנגליה מצא כי 19% מהילדים/ות בני 11–16 נחשפו לתכנים פוגעניים שיצרו "חברים" ברשת החברתית, ובקרב נערות בנות 14–16 עלה השיעור ל-66.32%⁶⁶ כך ילדים/ות נפגעים מתכנים שילדים/ות אחרים מייצרים, ולא מתכנים שמבוגר זר מייצר.⁶⁷

מחקר חדש חשף כי ברשת החברתית וואטסאפ היקף הפגיעה רחב אף יותר מהנתונים הללו. במחקר שנעשה בשנת 2017 נמצא כי רוב משתתפי המחקר (70%) חוו פגיעות ברשת כקורבנות (30.7%) או כעדים (39.3%), ויותר ממחציתם חווה ב-בזמן יותר מביטוי שיימינג אחד. המסר הפוגעני התבטא בעלבונות (51.6%), בקללות (47.1%), בהוצאה כפויה מקבוצה (39.3%) ואף בהעלאה של תמונות מביכות אליה (28.8%).⁶⁸ בכל הנוגע לטווח הגילאים החשופים לאלימות רשת, ממחקרים עולה שבטווח הגילים 10–15 רמת החשיפה היא הגבוהה ביותר.⁶⁹ חשוב לציין כי אנו מעריכים ששיעור הילדים/ות הנפגעים מאלימות ברשת גבוה בהרבה מהנתונים שהוצגו לעיל, משום שיש קשיי דיווח כפי שפירטנו לעיל,⁷⁰ ומשום שקורבנות של אלימות מקוונת אינם רק הקורבנות הישירים עצמם, אלא גם ילדים/ות החשופים לתקשורת האלימה והפוגענית כעומדים מהצד.⁷¹ החשיפה לתקשורת אלימה ופוגענית עלולה להיות פוגענית גם כלפיהם ולהשפיע על עמדותיהם כלפי עצמם וכלפי המרחב המקוון שלהם, שלתפיסתם נעשה מרחב עוין ולא בטוח עבורם.⁷²

כפי שהנתונים מראים, תופעת האלימות ברשת קיימת בממדים מדיאגים המצריכים התייחסות של מעצבי המדיניות. ואכן המחקר לא נשאר אדיש לתופעה זו: תופעת האלימות

ועדת המדע והטכנולוגיה, "לציון יום המאבק באלימות ופשיעה בחברה הערבית", הכנסת 20- (10.7.2018). בכל הנוגע לדפוס השימוש של בני ובנות נוער חרדים באינטרנט חסר מידע, אבל נראה שלבני ובנות נוער חרדים בסיכון ובנשייה ממוסדות חינוך, הרשת היא מקור למשיכה גדולה. הרשת מאפשרת ביטוי גמישות ושחרור ממוסכמות ומכללים, אבל לצד זאת היא מעלה את סיכויי החשיפה לתכנים לא הולמים דוגמת בריונות רשת. ראו מני-איקן, רוון, מרמור וברגר-טיקוצ'ינסקי, לעיל ה"ש 16, בעמ' 14. ראו גם חוה פרידמן "בריונות ברשת" פסיכואקטואליה 17 (2017).

66 שם, בעמ' 9. ממצאים דומים נמצאו גם בגרמניה ובאוסטרליה. ראו Amy Dweyr & Patricia Eastal, *Cyber Bullying in Australian Schools: The Question of Negligence and Liability*, 38 ALTERNATIVE L.J. 92 (2013).

67 Jessica Ringrose, Rosalind Gill, Sonia Livingstone & Laura Harvey, *A Qualitative Study of Children, Young People and "Sexing": A Report Prepared for the NSPCC* 8 (2012).

68 ראו איזנקוט, לעיל ה"ש 2, בעמ' 373.

69 ראו Kowalski, Giumetti, Scheroeder & Lattaner, לעיל ה"ש 57, בעמ' 1112.

70 ראו לעיל ה"ש 34–35.

71 ראו "סקר בנושא אינטרנט בקרב בני נוער" מאגר נתונים על האינטרנט בישראל (יולי 2014) .data.isoc.org.il/data/563

72 מאמר שפרסמו פרופ' שולמית אלמוג וד"ר ליאת פרנקו דן בכך שמעגל הנפגעים מאלימות ברשת רחב בהרבה מהקורבנות עצמם. ילדים וילדות המכירים את הקורבן עצמו מתקשים לחזור לשגרה ומדווחים כי לתחושתם המרחב המקוון אינו בטוח עבורם והם עלולים להיות חשופים לפגיעה בכל רגע נתון. ראו Liat Franco & Shulamit Almog, *Precarious Childhood: Law and Its (Ir) Relevance in the Digital Lives of Children*, 7 PENN. STATE J. L. & INTE'L AFF. 53 (2019).

ברשת הועלתה לדיון בכנסת פעמים רבות,⁷³ ואף מונחה ועדה לגיבוש אמצעים להגנה על הציבור מפני פרסומים פוגעניים כמו בריונות ברשת.⁷⁴ אך לפני שנתייחס לכך נפנה לסקור חוקים ומסגרת משפטית רלוונטית להתמודדות עם תופעת האלימות ברשת.

ב. החוק הקיים והאכיפה

1. חולשת הנורמה המשפטית לנוכח מציאות דיגיטלית דוהרת

בשנים האחרונות מדינות רבות בעולם בוחנות מחדש אם דרושים תיקוני חקיקה אזורית או פלילית כדי להתמודד עם תופעת האלימות ברשת, וברבות מהמדינות אכן הביאה הבחינה לידי תיקון החקיקה הקיימת או לחקיקתם של חוקים חדשים. אחדים מהחוקים עוסקים בהתוויית מדיניות דיווח בבתי ספר, אחרים קשורים להטלת אחריות על מתווכי התוכן – הרשתות החברתיות עצמן – ואחרים מטילים אחריות פלילית או אזורית על בריוני הרשת.⁷⁵ מאחר שענייננו בחינת האכיפה הזניחה בהקשר של עבירות אלימות מקוונת בקרב ילדים/ות והסיבה לתת-דיווח בנוגע לעבירות אלה, הנורמות המשפטיות הרלוונטיות הן החוקים הנוגעים ישירות להתנהגות מקוונת ולבריונים במרחב המקוון.

כדי לדון בתופעה ובחוק הקיים, חשוב להבין כי בכל הנוגע להגדרת התופעה קיים קושי ממשי, שכן בעניין זה רווחות הגדרות אחדות.⁷⁶ ריבוי ההגדרות מביא, לדעתנו, לידי חוסר הבנה מתי ההתנהגות חוצה את הרף הפלילי ויוצרת בלבול וחוסר אחידות ברשויות האכיפה. לצורך מאמר זה נשתמש בהגדרה שבחרה הלשכה המשפטית של הכנסת בשנת 2018 כדי לדון

73 ראו יום דיונים שהוקדש לנושא אלימות ברשת, לעיל ה"ש 31. ראו גם פרוטוקול ישיבה מס' 204 של הוועדה לזכויות הילד, "בריונות ברשת בקרב ילדים/ות ובני נוער", הכנסת ה-20 (26.2.2018); פרוטוקול מס' 185 של ישיבת ועדת המדע והטכנולוגיה, לעיל ה"ש 65.

74 ביולי 2015 הקימה שרת המשפטים איילת שקד ועדה בראשותה של שופטת בית המשפט העליון בדימוס עדנה ארבל, "הוועדה לגיבוש אמצעים להגנה על הציבור ובהם נושאי משרה בשירות הציבור מפני פעילות ופרסומים פוגעניים כמו גם בריונות ברשת האינטרנט". מטרת הוועדה להיאבק בתופעת ההכפשות והאלימות המילולית ברשת בכלל וברשתות החברתיות בפרט. נכון למועד זה טרם פורסמו מסקנות הוועדה. באופן ממוקד יותר העוסק בילדים/ות, בינואר 2016 הכריז המשרד לביטחון פנים כי הוא מתעתד להקים מערך למניעת אלימות ופשיעה נגד ילדים/ות ובני ובנות נוער ברשת האינטרנט. ראו איתי בלומנטל "מוקד 24 שעות וכפתור חירום" נגד אלימות ברשת" Ynet (17.1.2016) www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4753654,00.html. ואכן בנובמבר 2018 הושק מערך 105 (ראו להלן ה"ש 145) – מוקד ייעודי שמטפל בפשיעה ובבריונות ברשת נגד קטינים ובני נוער. מדובר במערך אזורי-משטרה ייחודי בארץ ובעולם, משלב את מישור האכיפה החוקית עם המישור הטיפולי והחינוכי כדי להבטיח את ביטחונם של משתמשי הרשת, ובראשם קטינים. המשרד לבטחון פנים "המטה הלאומי להגנה על ילדים/ות ברשת/אודות" www.gov.il/he/Departments/about/about_the_bureau.

75 על החקיקה בארץ ובחו"ל ראו סקירה אצל ירון אונגר הטלת אחריות פלילית או אזורית על מעשי בריונות ברשת 3 (הכנסת, הלשכה המשפטית, תחום חקיקה וחקר משפטי, 2018). ראו גם ליאת פרנקו וחאלד גנאים אלימות ברשת בקרב ילדים/ות ובני נוער – הצעה להפללה (טרם פורסם).

76 ראו אונגר, לעיל ה"ש 75.

בהטלת אחריות פלילית או אזרחית על מעשי בריונות מקוונת. במסמך זה נכתב כי ההגדרה המדויקת של הבריונות ברשת שנויה במחלוקת, אבל נראה שמרכיביה היסודיים הם: (1) שימוש במידע ובטכנולוגיה; (2) התנהגות חוזרת ונשנית; ו- (3) המטרה היא לפגוע באחרים.⁷⁷

על אף המגבלה הנלווית לחוסר הגדרה אחידה אפשר לומר כי בהתמודדות עם תופעת האלימות המקוונת בהקשר של בריוני הרשת, קיימים שני מודלים: האחד – הגדרת התופעה כעבירה ייעודית של אלימות מקוונת, או שימוש במונחים דומים, קרי חקיקה ישירה תוך יצירת קטגוריות חוק חדשות ייעודיות, פליליות ואזרחיות;⁷⁸ והמודל האחר – התאמת עבירות במרחב הפלילי הפיזי למרחב המקוון, מתוך חקיקה עקיפה או פרשנות המתבססת על חקיקה קיימת ופירושה באופן שיחיים למרחב זה.⁷⁹

ככלל, רוב המדינות שנסקרו נמנעו מחקיקה ישירה – קרי ממודל "העבירה הייעודית" – והעדיפו לתקן את החוקים האזרחיים והפליליים הקיימים.⁸⁰ אוסטרליה,⁸¹ ניו זילנד,⁸² קנדה⁸³ וכמה ממדינות ארצות הברית⁸⁴ הן רק אחדות מהמדינות שבחרו לחוקק חוקים ייעודיים

- 77 שם, בעמ' 2.
- 78 אוסטרליה, למשל, בחרה בחקיקה ייעודית למיגור התופעה. ראו: Petra Gradinger, *Cyberbullying: Mobbing im Neuen Medien* 12 (Dissertation Universitaet Wien, 2010).
- 79 לסקירת המודלים הקיימים ראו פרנקו וגנאים, לעיל ה"ש 75.
- 80 אונגר, לעיל ה"ש 75, בעמ' 3.
- 81 באוסטרליה אלימות רשת מוגדרת בס' 107c לחוק כ"הטרדה מתמשכת בדרך של טלקומוניקציה או מערכת מחשב". החוק נכנס לתוקף בתאריך 1.1.2016, ולפיו מי שפוגע בשמו הטוב של אדם לפני מספר רב של אנשים או מנגיש עובדות או תמונות של מרחב החיים האישי של אדם ללא הסכמתו למספר רב של אנשים – באמצעות טלקומוניקציה או תוכנת מחשב, ובאופן שיש בו כדי לפגוע קשות באורח החיים של האדם ולתקופה ארוכה, דינו מאסר שנה או קנס לפי סעיף קטן (ב), מעשה שהביא לידי התאבדות או ניסיון להתאבדות של האדם כאמור, דינו מאסר שלוש שנים. ראו: Regierungsvorlage 689 der Beilagen XXV. GP idF gemaess den Aenderungen im Plenum des NR gegenueber dem urspruenglichen Entwurf.
- 82 ניו זילנד חוקקה חוק ייעודי לאלימות רשת בשנת 2015 בשם "חוק התקשורת הדיגיטלית המזיקה" (Harmful Digital Communications Act). מטרת החוק לטפל בתופעה של בריונות מקוונת (cyberbullying), וס' 22 לחוק שכותרתו Causing harm by posting digital communication מגדיר את הבריונות המקוונת בתור עבירה עצמאית. ראו Harmful Digital Communications Act 2015 (15/63).
- 83 בקנדה חוקק החוק בשנת 2013 והוא נקרא "חוק ההגנה על קנדים מפני פשיעה ברשת" (Cyber Safety Act). עבירה על חוק זה עלולה להיות פלילית – והענישה בצידה היא שישה חודשי מאסר או קנס עד 5,000 דולר קנדי – או אזרחית, כך שאפשר לתבוע בגינה פיצויים. ראו ס' 19, 21, 22 לחוק הקנדי: An Act to Address and Prevent Cyberbullying, ch. 2 Acts of 2013, BILL NO. 61, <http://nslegislature.ca/legc/PDFs/annual%20statutes/2013%20Spring/c002.pdf>.
- 84 בארצות הברית, נכון לשנת 2019, 48 מדינות חוקקו חוקים הכוללים את המונח "בריונות מקוונת" (Cyberbullying), או "הטרדה מקוונת" (Online Harassment) ו-44 מדינות דורשות ענישה פלילית לצד העבירה. ראו CyberBulling Research (CyberBulling Laws Across America Center), <https://cyberbullying.org/bullying-laws>. שבע מדינות מתוך ה-48 (ארקנסו, לואיזיאנה, מיזורי, נבדה, צפון קרוליינה, טנסי וווישינגטון) בחרו במודל של עבירה אחת ייעודית לטיפול בתופעת האלימות ברשת. ראו Tiffany Surmall, *Lethal Words: The Harmful Impact of*

להתמודדות עם תופעת האלימות המקוונת. מחוקקים אחרים, ובכללם גרמניה⁸⁵ והמחוקק הישראלי, בחרו להחיל עבירות שקיימות במרחב הפיזי על אלימות מקוונת ברשתות החברתיות. התנהגויות אלימות במרחב המקוון העולות כדי התנהגויות מפרות חוק ואופייניות לילדים/ות הן בעיקר פרסומים משפילים ומבזים (לשון הרע), פגיעות בפרטיות, איומים והטרדות.⁸⁶

אין חולק על כך שבישראל העבירות של לשון הרע, פגיעה בפרטיות, הטרדות ועבירת האיומים חלות גם על הפרסומים במרחב המקוון.⁸⁷ הגדרת המונח "פרסום" רחבה דיה כדי להכניס תחת כנפיה גם פרסום באינטרנט. יתרה מזאת, כמו שציין בית המשפט ה"פגיעה בשמו הטוב של אדם על ידי העלאת פרסומים אל המרחב האינטרנטי טומנת בחובה פגיעה משמעותית וקשה עוד יותר נוכח היקף החשיפה ומשכה [...] הנזקים [...] הינם נזקים מתמשכים ומשמעותיים נוכח טיבו של העולם הטכנולוגי בו אנו חיים כיום ונוכח 'נצחיות' המידע המועלה לרשת האינטרנט".⁸⁸

הדין הקיים מספק הגנה על הפרטיות גם מפני פגיעות במרחב המקוון, ולאחרונה בתי המשפט מזהים את הנזק העצום המגולם בפגיעה ובהפצה ברשתות החברתיות, אף יותר מפגיעה בפרטיות "בעולם הישן".⁸⁹ גם עבירת האיומים רלוונטית להתנהגויות אלימות במרחב

Cyberbullying and the Need for Federal Criminalization, 53 Hous. L. Rev. 1475, 1490 (2016); Sameer Hinduja & Justin W. Patchin, *State Cyberbullying Laws: A Brief Review of State Cyberbullying Laws and Policies* (2018) <https://cyberbullying.org/bullying-laws>. רוב המדינות בארצות הברית שאינן מפלילות את ההתנהגות באופן ייעודי, חוקקו חוקים ותקנות המופנים כלפי בתי הספר במטרה ליצור מדיניות שמטפלת בכריונות מקוונת. ראו Surmall, שם, בעמ' 1492.

⁸⁵ הפרלמנט הגרמני הפדרלי ערך רפורמה בחוק העונשין כשקבע מפורשות שעבירות רבות חלות גם על פרסומים באינטרנט כגון ברשתות החברתיות. עוד התקבל תיקון לס' 201 א שכותרתו "פגיעה במרחב האישי באמצעות תצלום (Verletzung des hoechstpersoenlichen Lebensbereichs durch Bildaufnahmen), שמפליל צילום, הקלטה, העברה של תמונה או הקלטה ללא הסכמת הנפגע, ואין נפקא מינה אם התמונה או ההקלטה נעשתה כדיון". בעקבות תיקון זה, דחה שר המשפטים הפדרלי את הקריאות לחקיקה של עבירה ייעודית ועצמאית של בריונות ברשת וקבע כי ההחמרה בעבירות הקיימות מבטאת מענה ראוי לתופעה. ראו ASBJORN MATHIESEN, CYBERMOBBING UND CYBERGROOMING 5–6, 35 (2014); ANDREAS KRAUSE, CYBER MOBBING IN JUGENDKULTUREN 59–62 (2011).

⁸⁶ בהקשר זה חשוב לציין כי באחדות מהמדינות – איידהו, לואיזיאנה, נבדה, וושינגטון וקנטקי בארצות הברית, ודרום וויילס החדשה באוסטרליה – בעיית הכריונות ברשת נתפסת בעיקר כבעיה של בני נוער, ובהתאם לכך החקיקה העוסקת בעניין זה מתמקדת בכריונות רשת שמופעלת נגד קטינים. ראו אונגר, לעיל ה"ש 75, בעמ' 3.

⁸⁷ לדיון נרחב ראו ויסמונסקי "הפללה של התנכלות מקוונת", לעיל ה"ש 30, בעמ' 1–3. ראו גם פרנקו וגנאים, לעיל ה"ש 75.

⁸⁸ ת"פ (שלום פ"ת) 33837-09-13 מדינת ישראל נ' כהן, פס' 16, 24 (פורסם בנבו, 2.6.2015).

⁸⁹ שם; רע"פ 1728/17 פלוני נ' מדינת ישראל (פורסם בנבו, 10.3.2017); ענ"פ (מחוזי ת"א) 8878-08-16 מדינת ישראל נ' קטין, פס' 3 (פורסם בנבו, 11.1.2017).

המקוון, שכן מדובר בעשיית מעשה בדרך כלשהי שמטרתה להפחיד אדם שמא יפגעו בגופו, בחירותו, בנכסיו, בשמו הטוב או בפרנסתו – שלו או של אדם אחר.⁹⁰ אף שהמחוקק הישראלי בוחר בדרך כלל להחיל את העבירות שבמרחב הפיזי על התנהגות אלימה במרחב המקוון, בינואר 2014 התקבל תיקון מס' 10 לחוק הטרדה מינית, התשנ"ח – 1998. תיקון זה – המכונה "חוק הסרטונים" – למעשה נועד לטפל באופן ייעודי בהתנהגויות אלימות ברשת בעלות היבט מיני.⁹¹ התיקון שהופיע בסעיף 3(א)(א5) קובע כי אחד המעשים שיחשבו להטרדה מינית הוא:

"פרסום תצלום, סרט או הקלטה של אדם, המתמקד במיניותו, בנסיבות שבהן הפרסום עלול להשפיל את האדם או לבזותו, ולא ניתנה הסכמתו לפרסום, ואולם במשפט פלילי או אזרחי לפי פסקה זו תהא זו הגנה טובה למפרסם אם מתקיים אחד מאלה:

(א) הפרסום נעשה בתום לב, בשים לב לנסיבות הפרסום, תוכנו, צורתו, היקפו ומטרתו;

(ב) הפרסום נעשה למטרה כשרה;

(ג) יש בפרסום עניין ציבורי המצדיק אותו בנסיבות העניין, ובלבד שאינו כוזב, או שהוא הבעת דעה או ביקורת על בעל תפקיד ציבורי בקשר לתפקידו, והפרסום לא חרג מתחום הסביר לשם השגת מטרתו; בפסקה זו, 'תצלום, סרט או הקלטה' – לרבות עריכה או שילוב של כל אחד מהם, ובלבד שבנסיבות העניין ניתן לזהות את האדם".

חשוב לציין כי המחוקק בחר לאותת כי לדידו העברה של תוכן הנחשב להטרדה מינית במרחב המקוון קשה יותר מאחר שהעונש בצידה הוא חמש שנות מאסר לעומת שנתיים מאסר על התנהגויות אחרות המוגדרות כהטרדה מינית.⁹² לדברי עו"ד אוריאל ממשרד המשפטים, בדברים שנאמרו בישיבת הוועדה לענייני ביקורת המדינה באוקטובר 2015, חוק הסרטונים נועד בעיקר לבני ובנות נוער.⁹³ החוק נחשב פורץ דרך בקנה מידה עולמי וזכה להתעניינות מצד פרלמנטים בעולם דוגמת ארצות הברית, איטליה, בריטניה, שוודיה ומחלקת הזכויות של האו"ם.⁹⁴ בשל הזמן הקצר שחלף מעת כניסתו של החוק לתוקף, עדיין אין בידינו פסיקה

90 ס' 192 לחוק העונשין, התשל"ז-1977 (עבירת האימים).

91 חוק למניעת הטרדה מינית (תיקון מס' 10), התשע"ד-2014, ס"ח 58 (להלן: חוק הסרטונים).

92 ראו ס' 5(א) לחוק למניעת הטרדה מינית. ראו גם דברי ההסבר להצעת חוק למניעת הטרדה מינית (תיקון מס' 8), התשע"ג-2013, ה"ח 44.

93 פרוטוקול 33 של הוועדה לענייני ביקורת המדינה 2015, לעיל ה"ש 31, בעמ' 15.

94 ארנון בן דרור "ערים? תתעוררו!" את 60 (יולי 2014).

שעוסקת בפרשנותו של תיקון חוק זה, אולם כבר כעת יש המעירים שהתיקון מותיר שאלות כבדות משקל ללא מענה.⁹⁵ עולה אפוא כי בישראל קיימות נורמות משפטיות שעוסקות באלימות מקוונת – הן עבירות שמושאלות מהמרחב הפיזי ומותאמות למרחב המקוון והן עבירות ייעודיות שנחקקו כדי להתמודד עם תופעות קיצוניות של אלימות רשת בעלות היבט מיני. נשאלת השאלה, מהו היקף האכיפה?

2. שיעורי אכיפה נמוכים

על אף קיומן של עבירות רלוונטיות במרחב הפיזי שניתן להשית על התנהגות מקוונת אלימה של ילדים/ות, העולה כדי עבירה, ועל אף הקושי בקבלת נתונים מדויקים, ברור ששיעורי האכיפה נמוכים. השנתון הסטטיסטי שפרסמה המועצה הלאומית לשלום הילד "ילדים/ות בשנת 2018" מצביע על כך שהחל משנת 2009 ועד 2017 חלה ירידה במספר סך כל התיקים (תיקים פלייליים ותיקי טיפול מותנה) שנפתחו לילדים/ות בחשד שביצעו עבירות נגד ילדים/ות אחרים מ-5,238 בשנת 2009 ל-3,511 בשנת 2017.⁹⁶ כך למשל, בשנת 2014, אף שמחקרים הצביעו על כך ש-27% מהילדים/ות דיווחו על היותם קורבנות לאלימות ברשת,⁹⁷ נפתחו 64 תיקים בסך הכול הנוגעים להתנהגות אלימה ופוגענית של ילדים/ות ברשתות חברתיות: 47 תיקים בגין עבירת איומים, חמישה תיקים בגין הטרדה מינית על ידי פרסום תצלום או הקלטה, תיק אחד בגין עבירת לשון הרע, ו-11 תיקים בגין פגיעה בפרטיות.⁹⁸ בהתחשב בהיקף התופעה מדובר בשיעורי אכיפה מזעריים.

בסקר שפרסמה מחלקת המחקר של המשרד לביטחון פנים בינואר 2015 נטען שפחות מ-2% מהמקרים של אלימות רשת קשה מדווחים למשטרה.⁹⁹ בישיבת ועדת החוקה, חוק ומשפט מאוקטובר 2015 טען רפ"ק גלעד בנט, עוזר היועץ המשפטי ביחידת הסייבר במשרד לביטחון

95 כך למשל, לא ברור אם "פרסום" הוא רק העלאה של תמונות לרשת האינטרנט או שמא גם הפצה של התמונות על ידי מפרסם משני. האם "פרסום" הוא גם הגדלת התפוצה או שמא רק הפצה של תוכן שלא פורסם מעולם? בנוגע לתכליתו של הפרסום נקבע שהפרסום צריך להיות כזה ש"עלול להשפיל את האדם או לבזותו", וכן שהוא "מתמקד במיניותו" של המצולם. לא ברור באילו נסיבות "הביווי" יהיה טבוע בתצלום עצמו ובאילו נסיבות ייקבע שהתצלום מתמקד במיניותו של האדם. גם הנסיבות של "העדר הסכמה לפרסום". דרושה פרשנות: האם הסכמה לפרסום בקבוצה מצומצמת של אנשים תיחשב "הסכמה לפרסום" ברשת חברתית הפתוחה לכול? האם יש משמעות לנסיבות קבלתה של ההסכמה? האם דין הסכמתו של בגיר כדין הסכמתו של קטין? ראו אונגר, לעיל ה"ש 75, בעמ' 14-15. קיים גם דיון לגבי החפיפה בין פגיעה בפרטיות לחוק הסרטונים, ויש הטוענים כי חוק הסרטונים נועד בעיקר כדי לתייג מעשים בעלי גוון מיני באופן שונה ומחמיר יותר (שנתיים מאסר בגין חדירה לפרטיות, לעומת חמש שנות מאסר בגין חוק הסרטונים). ראו ויסמונסקי "הפללה של התנכלות מקוונת", לעיל ה"ש 30, בעמ' 26-27.

96 ילדים/ות בשנת 2018, לעיל ה"ש 21, בעמ' 8.

97 ראו היימן, אולניק שמש ועדן, לעיל ה"ש 22, בעמ' 32.

98 מבוסס על נתונים שהתקבלו בתאריך 9.2.2015 מרס"ב גילה קלדרון, רכזת היחידה לחופש המידע, היחידה לתלונות הציבור של משטרת ישראל, על פי בקשת חופש המידע.

99 ראו נגר, לעיל ה"ש 35, בעמ' 5.

פנים, כי אומנם יש עלייה ניכרת באכיפת החוק – בהשוואה לשנת 2014, שבה נפתחו 209 תיקי חקירה, בחציון הראשון של שנת 2015 כבר נפתחו 162 תיקי חקירה.¹⁰⁰ אך באותה הישיבה טען ד"ר חיים ויסמונסקי, אז ראש תחום חקיקה בפרקליטות המדינה, כי מתוך אותם תיקי חקירה הוגשו עד אז רק עשרה כתבי אישום בעבירות על חוק הסרטונים.¹⁰¹ בכל הנוגע לאכיפת חוק הסרטונים, בתחילת שנת 2017 נקבע בהנחיות של פרקליטות המדינה:

“קיים אינטרס ציבורי ממשי באכיפת חוק הסרטונים, גם כשמדובר בחשודים קטינים, נעדרי עבר פלילי. זאת, נוכח פגיעתה הקשה של העבירה והשלכותיה מרחיקות הלכת על קורבנות העבירה, ובשל הצורך להטמיע את האיסור הפלילי, גם בקרב בני נוער.”¹⁰²

עוד נקבע בהנחיות אלה כי התופעה היא בגדר “מכת מדינה”.¹⁰³ אולם בפנייה נוספת ליחידת חופש המידע במשטרת ישראל בבקשה לקבל נתוני אכיפה עדכניים לשנת 2018 נמסר כי במערכות המשטרה אין פילוח בעבירות קטינים לפי “רשתות חברתיות”.¹⁰⁴ מאחר שאין פילוח בנוגע לכתבי אישום שהוגשו נגד ילדים/ות בגין עבירות שהתרחשו ברשתות חברתיות, הניתוח מוגבל ומתאפשר רק מתוך השוואה כללית של מספר התיקים שנפתחו נגד ילדים/ות בגין עבירות בשנת 2017 בהשוואה לשנת 2010.¹⁰⁵

בעבירת לשון הרע ועבירת האיומים לא חל שינוי ניכר. בשנת 2017 נפתחו בגין עבירת לשון הרע שני תיקים לילדים/ות לעומת תיק אחד בשנת 2010. בגין עבירת האיומים נפתחו בשנת 2017 סך הכול 3,263 תיקים נגד ילדים/ות לעומת 3,162 תיקים בשנת 2010. שתי העבירות שבהן חלה עלייה ניכרת הן עבירת הטרדה מינית – פרסום תצלום, סרט או הקלטה של אדם המתמקד במיניותו (“חוק הסרטונים”), ועבירת הפגיעה בפרטיות. בשנת 2017 נפתחו 87 תיקים נגד ילדים/ות בגין עבירה על חוק הסרטונים לעומת 16 תיקים בלבד בשנת 2014; ובגין העבירה של פגיעה בפרטיות נפתחו בשנת 2017 סך הכול 101 תיקים לעומת 53 תיקים בשנת 2010.¹⁰⁶ אפשר לשער שמקורה של העלייה הניכרת הזו הוא בשימוש ברשתות חברתיות. ככלל מסתמן שיש עלייה מסוימת בפתחת תיקים בגין עבירות מסוימות (חוק הסרטונים ופגיעה בפרטיות), אבל עלייה זו מוגבלת רק לעבירות אלו ועדיין רחוקה מלשקף את המציאות הפוגענית שילדים/ות חווים במרחב הדיגיטלי.

100 פרוטוקול 33 של הוועדה לענייני ביקורת המדינה 2015, לעיל ה"ש 31, בעמ' 15.

101 פרוטוקול 45 של ועדת חוקה חוק ומשפט 2015, לעיל ה"ש 31, בעמ' 8, 14.

102 “חקירה והעמדה לדין בעבירות של פרסום תצלומים, הקלטות או סרטים של אדם, בעלי אופי מיני, ללא הסכמתו” הנחיות פרקליט המדינה 2.29, 7 (התשע"ז) www.justice.gov.il/Publications/News/Documents/2.29.pdf.

103 ש.ם.

104 מבוסס על נתונים שהתקבלו בתאריך 20.3.2018 מעו"ד פקד שגית שלו, קצינת תלונות הציבור, היחידה לתלונות הציבור של משטרת ישראל, על פי בקשת חופש המידע.

105 ש.ם.

106 ש.ם.

לאי-האכיפה של נורמות משפטיות בהקשר של אלימות רשת בקרב ילדים/ות סיבות רבות: ראשית, המרחב המקוון נחשב כווירטואלי וקיימת נטייה של רשויות האכיפה להתייחס לפשעים שנעשים במרחב זה כראויים להתייחסות בתחתית סולם סדר העדיפויות.¹⁰⁷ שנית, ובאופן ממוקד יותר למאמר זה, מלבד העובדה שאלימות מקוונת מבוצעת במרחב המקוון, האוכלוסייה עצמה, ילדים/ות, גורמת לקושי אצל גורמי האכיפה, הנובע מחוסר רצון של רשויות האכיפה להיכנס לחצרות בתי הספר.¹⁰⁸ שלישית, חוסר דיווח של מורים/ות והורים וטיפול בבעיה בתוך כותלי בית הספר, מה שאנו מכנים "טיפול שקט".¹⁰⁹ לבסוף, קיים חוסר דיווח משמעותי של הילדים/ות עצמם (קורבנות ישירים ועדים) הן להורים, הן למורים/ות והן לרשויות האכיפה.¹¹⁰

ג. תודעה משפטית כתנאי לאכיפה

תנאי מקדים ליכולתו של אדם לטעון כי התנהגות פוגענית שחוזה (כקורבן ישיר או כעד) היא עבירה, הוא ההכרה בקיומן של מסגרות משפטיות הרלוונטיות להתנהגות זו. ההתמקדות בשאלה כיצד המשפט נחוזה, מובן ומיוצר בחיי היום-יום של הדיוטות הוא תחום מחקר משפטי הנקרא תודעה משפטית,¹¹¹ שמשמעה המידה שבה אדם מודע למונחים משפטיים כדי להגדיר ולהבין חוויות יום-יומיות, ולהשתמש בהם.¹¹² במילים אחרות תחום זה בוחן את המשפט "מלמטה" – קרי את המשפט, או את העדרו, מחיי היום-יום של שחקנים שאינם משפטיים.¹¹³ אנו נשתמש במונח זה באופן רחב כדי לתאר את היכרותם של ילדים/ות עם

107 חיים ויסמונסקי פשעי מחשב 62 (2015). ראו גם ראו חיים ויסמונסקי "אכיפה אלטרנטיבית של עברות ביטוי במרחב הסייבר" משפט צדק? ההליך הפלילי בישראל – כשלים ואתגרים 691 (אלון הראל עורך, 2017). חשוב לציין כי ייתכן שבשנה האחרונה ישנו שינוי במגמת האכיפה לאור הקמת יחידת סייבר ואף המערך הלאומי, 105, להתמודדות עם אלימות ברשת אך אין נתונים עדכניים לגבי כמויות הדיווח ויעילותו של מערך זה. ראו ה"ש 77 לעיל.

108 ראו פרוטוקול ישיבה מס' 145 של הוועדה לקידום מעמד האישה ושוויון מגדרי, הכנסת ה-20 (7.2.2017).

109 בהגדרה "טיפול שקט" מכוונת למקרים של אלימות מקוונת שנעשה בדלתיים סגורות בלי לפנות לאף גורם חיצוני אחר, בכלל זה לא לרשויות האכיפה. הסיבות לטיפול שקט הן רבות וביניהן רצון להגן על הקורבן, הכרות הקורבן עם הבריון ושמירה על שמו הטוב של בית הספר. לדיון בהרחבה ראו Franco & Almog, לעיל ה"ש 72.

110 ראו לעיל ה"ש 34–35.

111 Patricia Ewick, *Consciousness and Ideology*, in THE BLACKWELL COMPANION TO LAW AND SOCIETY 80 (Austin Sarat ed., 2008); PATRICIA EWICK & SUSAN S. SILBEY, THE COMMON PLACE OF LAW: STORIES FROM EVERYDAY LIFE (1998); Patricia Ewick & Susan S. Silbey, *Conformity, Contestation and Resistance: An Account of Legal Consciousness*, 26 NEW ENG. L. WEV. 731 (1992).

112 EWICK, & SILBEY, לעיל ה"ש 111.

113 הקר, לעיל ה"ש 37, בעמ' 121.

נורמות משפטיות ועם חוקים הנוגעים להתנהלותם במרחב המקוון בכלל וברשתות החברתיות בפרט ואת הקשר שהם עושים בין הבנה זו של החוק ובין התנהלותם במרחב המקוון. אחד ההיבטים בחקר תודעה משפטית הוא חקר התפתחותה של תודעת זכויות – התהליך המניע בני אדם להגדיר בעיות ומכשולים במונחים של זכויות¹¹⁴ ולפעול למימושן.¹¹⁵ בספרות הומשג התהליך של מימוש הזכויות במודל של שלושה שלבים, המרכיבים את האופן שבו נולד מאבק משפטי: שלב השיום (מתן השם, naming), שלב ההאשמה (blaming) ושלב התביעה (claiming). שלב השיום – כינוי התופעה בשם, זיהוי החוויה כחוויה פוגענית – הוא השלב החשוב ביותר בתהליך.¹¹⁶ לכן הכרות עם האופן שבו ילדים/ות תופסים ומבינים חוק, ובמילים אחרות, מהי התודעה המשפטית שלהם, היא טבעת קריטית בשרשרת תביעת זכויותיהם. כדי שהם ידווחו על מקרים של אלימות מקוונת – דיווח שיביא לידי אכיפת מסגרות משפטיות רלוונטיות – עליהם לזהות תחילה שמדובר בחוויה פוגענית.

1. מהי תפיסת של ילדים/ות על החוק הנוגע לאלימות ברשת?

מתחילת המאה ה-21 מחקר אמפירי משמש לבחינת היכרותם של ילדים/ות עם זכויות ועם חוקים המגינים על זכויות אלה.¹¹⁷ אף שנעשו מחקרים כלליים בנושא, רק מחקרים מעטים דנו בשילוב בין האופן שבו ילדים/ות תופסים את קיומו של החוק ובין מידת הרלוונטיות שלו להתנהלותם במרחב המקוון. כך למשל, בשנת 2014 סקר שנערך בקרב 148 ילדים/ות בני 6–18 מדינות בעולם קבע כי ילדים/ות אינם מודעים למסגרות רגולטוריות ולחוקים הנוגעים להם.¹¹⁸ משתתפי הסקר ידעו להצביע על סכנות ועל אתגרים הנלווים לשימוש במרחב המקוון, אבל לא על נורמות או על מסגרות ששומרות על זכויותיהם.¹¹⁹ באותה שנה ערכה ממשלת אוסטרליה מחקר דומה. מהממצאים עלה כי גורמים רבים שמאפיינים את אוכלוסיית הילדים/ות פוגעים ביעילות של החוק הקיים הנוגע לאלימות ברשת. חלק מהגורמים שצוינו במחקר הפוגעים ביעילות של החוק הרלוונטי לאלימות רשת הם אימפולסיביות; ריכוז עצמי; אמונתם של הילדים/ות כי מיומנויותיהם במרחב המקוון מקנות להם עליונות טכנולוגית על הוריהם ומבוגרים אחרים הסובבים אותם, העובדה שמעט בריוני

Sally E. Merry, *Rights Talk and the Experience of Law: Implementing Women's Human Rights to Protection from Violence*, 25 HUM. RTS. Q. 343 (2003) 114

Fleury-Steiner & Nielsen, לעיל ה"ש 10. 115

שם, בעמ' 635. ראו גם Felstiner, Abel & Sarat, לעיל ה"ש 10. את היותו של התהליך הזה "מורכב, ראשית מהתחום הפנימי של התודעה", הסביר הפילוסוף ג'ון סטיוארט מיל בספרו על חירות כבר באמצע המאה ה-19 (MILL), לעיל ה"ש 10). לטענתו, לפני שאדם תובע במסגרת משפטית על הפרת זכויות, עליו לדעת שקיימים חוקים שנועדו להגן על זכויות אלה. כתיבתו של מיל הדגישה כי יישום של מסגרות נורמטיביות מקורן בתודעה המשפטית של הפרט. 116

Michele Peterson-Badali & Martin D. Ruck, *Studying Children's Perspectives on Self-Determination and Nurturance Rights: Issues and Challenges*, 64 JOURNAL OF SOCIAL ISSUES 749 (2008) 117

THIRD ET AL., לעיל ה"ש 47. 118

שם. 119

רשת בסביבתם הורשעו, כפי שמצביעים שיעורי האכיפה הנמוכים שדנו בהם לעיל; וחוסר ידיעת נורמות משפטיות רלוונטיות. המחקר סיכם כי גורמים אלו מנעו את יעילות התגובה המשפטית והגיע למסקנה שיש לתקן את החוקים נגד בריונות מקוונת, להופכם לסעד משפטי רב-שכבתי ובמקביל להעלות את הפרופיל של תופעת הבריונות המקוונת על ידי הגברת מודעות ושימת דגש על תוצאותיה הקשות.¹²⁰

נוסף על החשיבות של חקר התודעה המשפטית בקרב ילדים/ות, לאחרונה נשמעו גם קריאות לערב ילדים/ות ולכלול אותם בתהליך היצירה והעיצוב של המדיניות הציבורית הנוגעת להם כדי להתייחס לדעתם ולרצונם.¹²¹ ממחקרים חדשים שעוסקים ביתרונות שיש בהכללה ובשיתוף כזה בהתוויית מדינות ציבורית בעיקר במרחב המקוון¹²² עולה שהחוקים שנחקקו בעקבותיו היו רלוונטיים יותר ומותאמים יותר לאוכלוסייה זו.¹²³ כלומר, איסוף, ניתוח ושימוש במידע בנוגע לאופן שבו ילדים/ות תופסים את זכויותיהם יכול לתרום לעיצוב מדיניות תואמת גיל וליצירת מנגנונים שיודאו מימוש ושמירה על זכויות אלו.¹²⁴ אף שיש המבקשים לצקת זכויות חדשות המותאמות למרחב המקוון,¹²⁵ יש הטוענים שהמרחב המקוון עצמו יכול להיות הזדמנות לחיזוק זכויות קיימות של ילדים/ות אם רק נדע למנף את יתרונותיו.¹²⁶

- Ilan Katz et al., *Research on Youth Exposure to, and Management of, Cyberbullying* 120
Incidents in Australia: Synthesis Report 15 (2014). הקשר זה חשוב לציין מחקר שהתפרסם בשנת 2019 בארה"ב, שבחן את הקשר בין קיומם של חוקים ותקנות הנוגעים לבריונות רשת (הדורשים מבית הספר להגדיר תקנות ולקיים מדיניות טיפול במקרים של אלימות רשת) לבין דיווח תלמידים. המחקר בדק נתוני דיווח משנת 2001 עד שנת 2013 ובמקביל השווה את חקיקת החוקים במדינות מסוימות בארה"ב, ומצא כי בבתי ספר שבהם קיימים אותן תקנות יש עלייה משמעותית בדיווח של קורבנות לאלימות רשת. ראו Kabir Dasgupta, *Youth Response to State Cyberbullying Laws*, 53 NEW ZEALAND ECONOMIC PAPERS 184 (2019).
- Teresa Swist & Philippa Collin, *Platforms, Data And Children's Rights: Introducing A* 121
"Networked Capability Approach", 19 NEW MEDIA & SOCIETY 671, 680–681 (2017).
- Sonia Livingstone & Amanda Third, *Children and Young* ; 47 לעיל ה"ש 122
People's Rights in the Digital Age: An Emerging Agenda, 19 NEW MEDIA & SOCIETY, 658 (2017).
- ש.ם. 123
- Centre of Excellence in Child and Family Welfare, *Their Voice: Involving Children and* 124
Young People in Decisions, Services and Systems (Monograph No. 23, Melbourne, 2011);
 GERISON LANSDOWN, EVERY CHILD'S RIGHT TO BE HEARD: A RESOURCE GUIDE ON THE UN
 COMMITTEE ON THE RIGHTS OF THE CHILD GENERAL COMMENT No. 12 (2011).
- Franco & Almog, לעיל ה"ש 72. 125
- IVAR FRØNES, FERAN CASAS & JILL KORBIN, HANDBOOK OF CHILD WELL-BEING: THEORIES, 126
 METHODS AND POLICIES IN GLOBAL PERSPECTIVE 1 (Asher Ben-Aryeh et al. eds., 2014). ראו
 Robert Cummins, *Understanding The Well-Being Of Children And Adolescents Through* גם
Homeostatic Theory, in HANDBOOK OF CHILD WELL-BEING 635 (2014); Martin Ruck,
 Michele Peterson-Badali & Charles Helwig, *Children's Perspectives on Nurturance and*
Self-Determination Rights: Implications for Development and Well-Being, in HANDBOOK OF
 CHILD WELL-BEING 2537 (2014).

על רקע מחקרים אלה, מטרתו של המחקר הנוכחי היא להרחיב את הידע בנוגע לאופן שבו ילדים/ות תופסים את הנורמות המשפטיות הרלוונטיות להתנהגותם במרחב המקוון, תוך התמקדות באלימות מקוונת. חשוב להבהיר כי במחקר זה איננו דנים ביעילות ובאפקטיביות של המסגרות המשפטיות הקיימות,¹²⁷ אלא בוחנים את התפיסה של ילדים/ות בנוגע לנורמות אלו, כלומר את תודעתם המשפטית. ככל הידוע, מחקר זה הוא הראשון מסוגו בארץ שבוחן תפיסות של ילדים/ות בנוגע לקיומו של משפט ואת מידת הרלוונטיות שלו למרחב המקוון. המחקר עשוי לשפוך אור על הסיבות לנתוני האכיפה הנמוכים בהקשר של אלימות מקוונת בקרב ילדים/ות ועשוי לשמש בסיס לפיתוח אמצעים להתמודדות משפטית, חינוכית, חברתית, קהילתית והורית עם התופעה. בפרקים הבאים נתאר את שיטת המחקר ואת הממצאים שעלו ממנו.

ד. שיטת המחקר

כאמור, רק מחקרים מעטים בדקו תפיסות ועמדות של ילדים/ות בנוגע לזכויותיהם.¹²⁸ בנושא האלימות ברשת, רוב המחקרים שנעשו (90%) היו מחקרים אמפיריים.¹²⁹ יש הטוענים ששיטות מחקר אמפיריות אינן מתאימות לבחינה של תפיסות ועמדות של ילדים/ות בנושאים שרלוונטיים לחייהם, שכן מחקר אמפירי (שרובו מתבסס על שאלונים) אינו מתאים לביטוי של תפיסות ותחושות.¹³⁰ על כן, חשוב להדגיש כי מחקר זה נעשה מתוך גישה איכותנית,¹³¹ המניחה שהעולם האנושי ושאלות שקשורות לחוויה האנושית שונים במהותם מעולם המדע, ולפיכך מצריכים שיטת מחקר אחרת, הגוזרת את מסקנותיה מתוך פרשנויות סובייקטיביות.¹³² מתוך תפיסה זו אפשר לחקור ולתרגם עמדות ותפיסות של מרואינים בנקודת זמן מסוימת בנושא מסוים.¹³³

- 127 לדיון נרחב ביעילות המסגרות המשפטיות הקיימות בהקשר של אלימות רשת בקרב ילדים/ות ובני נוער פרנקו וגנאים, לעיל ה"ש 75.
- 128 ANNE B. SMITH, ENHANCING CHILDREN'S RIGHTS: CONNECTING RESEARCH, POLICY AND PRACTICE (2015).
- 129 מחקר שסקר את כלל המחקרים שנעשו בנושא אלימות ברשת בשנים 2004–2013 מצא כי רק 15 מתוך 165 מחקרים היו מחקרים איכותניים. ראו Kowalski, Giumetti, Scheroeder & Lattaner, לעיל ה"ש 57, לעיל ה"ש 57, בעמ' 1073–1137. ראו גם Desmond Upton, Patton, Jun Song, Hong, Sadiq Patel & Michael Kral, *A Systematic Review of Research Strategies Used in Qualitative Studies on School Bullying and Victimization*, 18 TRAUMA, VIOLENCE, & ABUSE (2017) 1.
- 130 ש.ם.
- 131 SHARAB B. MERRIAM, QUALITATIVE RESEARCH IN PRACTICE: EXAMPLES FOR DISCUSSION AND ANALYSIS (2002).
- 132 Michael Q. Patton, *Two Decades of Developments in Qualitative Inquiry: A Personal, Experimental Perspective*, 1 QUALITATIVE SOCIAL WORK 261 (2002).
- 133 Guba Egon & Lincoln Yvonna, *Epistemological and Methodological Bases of Naturalistic Inquiry*, 30(4) ECTJ 233 (1982).

במחקר רואיינו 25 ילדים ו-41 ילדות (סך הכל 66) מכיתות ז' ו-ח' בשלושה בתי ספר בצפון הארץ.¹³⁴ בתי הספר משקפים מנעד רחב של החברה הישראלית בכל הנוגע למעמד חברתי-כלכלי נמוך או גבוה וכן גיוון בחיי הקהילה – ערים, קיבוצים ומושבים.¹³⁵ המחקר נעשה באמצעות ראיונות עומק מובנים למחצה, שאפשרו לאסוף מידע מילולי ולא-מילולי (כגון שפת גוף).¹³⁶ מדריך הראיון כלל שאלות פתוחות שכוונו להתמקד בהיבטים רגשיים של ילדים/ות בכל הנוגע לחוויותיהם במרחב המקוון בכלל וברשתות החברתיות בפרט. בין היתר נשאלו הילדים/ות "האם יש חוק שנוגע להתנהלות ברשתות החברתיות?" ו"האם נתקלת באלימות ברשת ומה הייתה התגובה?" וכן "מהי תחושת הביטחון שלך במרחב הרשתות החברתיות בהשוואה למרחב הפיזי?". מתשובותיהם של הילדים/ות המרואיינים אפשר היה ללמוד על רגשותיהם כלפי המרחב המקוון בדגש על רשתות חברתיות ומשמעותן בעיניהם, על תחושותיהם בנוגע לאלימות מקוונת כתופעה, על תגובתה של הסביבה למקרים של אלימות מקוונת ועל קיומן או העדרן של נורמות משפטיות שרלוונטיות להתנהגות כזאת. כמקובל בגישה האיכותנית, מהימנות המחקר מתבססת בין היתר על התייעוד של¹³⁷ ועל הציטוטים והתיאורים העשירים המתלווים לפרשנות ומאפשרים לקורא להעריך את ממצאיו.¹³⁸

הניתוח בוצע בארבעה שלבים: בשלב הראשון ההקלטות של הראיונות שביצענו תומללו. בשלב השני קראנו את תשובות הילדים/ות כמה פעמים כדי לקבל תמונה רחבה ולאחר תמות בולטות; בשלב השלישי הוגדרו התמות העיקריות; בשלב הרביעי סומנו התמות לסוגיהן בטקסטים ונעשתה קריאה חוזרת וביקורתית של הביטויים הנוגעים לכל אחת מהתמות כדי לחדד את ההבחנה בכל תמה; בשלב האחרון התקיים ניתוח התוצאות.

ה. ממצאים

ככלל, מדבריהם של המרואיינים עולה שהאפשרות שלא להשתתף בעולם הרשתות החברתיות כמעט שאינה קיימת. כמו שיתואר בהרחבה, בכל הנוגע לאלימות מקוונת, ילדים/ות אינם מכירים את החוק הרלוונטי לאלימות רשת; הם היו עדים למקרים קשים של אלימות כזאת אבל לתחושתם הטיפול בה מצד הסוכבים האחראים לא היה הולם; כתוצאה מכך הם מרגישים שהמרחב המקוון הוא מרחב נעדר חוק שאינו בטוח עבורם.¹³⁹ מחקר זה ידון בשלוש תמות מרכזיות: תמה ראשונה שנעלה היא מהי רמת מודעותם והיכרותם של ילדים/ות עם נורמות משפטיות בהקשר של התנהגותם במרחב המקוון. תמה שנייה שעלתה מתוך מחקר זה היא

- 134 הראיונות המלאים (הכוללים את ההקלטות והתמלילים) שמורים אצל החוקרים.
 135 מאחר שמדובר בילדים/ות, קיבלנו את אישור משרד החינוך וההורים.
 136 UWE FLICK, AN INTRODUCTION TO QUALITATIVE RESEARCH 226 (6th ed. 2018)
 137 שם, בעמ' 75–76.
 138 CLIFFORD GEERTZ, THE INTERPRETATION OF CULTURES (1973)
 139 חשוב לציין שממצאים אלו הם חלק ממחקר רחב יותר שמטרתו לשקף את תפיסותיהם ועמדותיהם של ילדים/ות במרחב הדיגיטלי.

כיצד תגובת הסביבה האחראית (הורים מורים/ות) מעצבת את התחושה והתפיסה של הילדים/ות לגבי אלימות רשת והאמצעים למיגורה. התמה השלישית שבחרנו להתמקד בה היא כיצד ילדים/ות תופסים את המרחב המקוון? כמרחב בטוח או כמרחב מסוכן?

1. תמה ראשונה – רמת מודעותם והכרותם של ילדים/ות עם נורמות משפטיות בהקשר של התנהגותם במרחב המקוון

תשובותיהם של הילדים/ות לשאלה "האם יש חוק בנוגע לאלימות ברשת (וברשתות החברתיות)?" חולקו לשלוש קטגוריות: "ברשת אין חוקים" – אי-ידיעה של הנורמות המשפטיות; "יש משהו שאסור" – ידיעה מוטעית או חלקית של הנורמות המשפטיות; ו"אתה לא יכול להפיץ חומר מסוים. זה לא חוקי" – הכרות מסוימת עם החוק. ולאחר מכן קודדו בהתאם להתפלגות תשובות הילדים/ות.

(א) "ברשת אין חוקים" – אי-ידיעה של הנורמות המשפטיות

30 ילדים/ות (מתוך 66, כ-45%) לא הכירו שום חוק משפטי שנוגע להתנהלות במרחב המקוון, ומדבריהם עלה שבכל הנוגע להתנהלות ברשת אין חוקים כלל. התגובה הרווחת באה לידי ביטוי בתשובתה של ילדה בת 14 שענתה:

"אין חוקים בווטסאפ, אין חוקים באינסטגרם, אין חוקים בכלום. אין חוקים. מה זה חוקים? אין חוקים... אין שום חוק".

ילדה אחרת בת 14 שיתפה כי למיטב ידיעתה בארץ אין חוקים שמגנים על ילדים/ות:

"פה בארץ אין חוקים לדברים האלה... אז זה בעייתי...".

(ב) "יש משהו שאסור" – תפיסה חלקית או מוטעית של הנורמות המשפטיות

34 מהילדים/ות (כ-51%) סברו שבכל הנוגע להתנהלות במרחב המקוון יש חוק, אבל מדבריהם ניכר שהם מבינים את החוק באופן חלקי או שגוי. למשל, ילדה בת 14 שיתפה כי למיטב הבנתה שליחת תמונות של ילדים/ות ללא הסכמתם מפרה זכויות יוצרים (לעומת פרטיות):

"אני מניחה שיש משהו שאסור לשלוח תמונות וזה... זכויות העברה [=זכויות יוצרים] או משהו כזה... ילדים יודעים שיש את החוק, אבל לא יודעים לגמרי מה זה אומר... מה מותר ומה אסור ומה קורה אם אתה עושה את זה... מודעים לחוק, אבל לא לעומק".

שבעה (7) ילדים/ות (כ-10%) הראו ידע מוגבל כלשהו בנוגע לנורמות משפטיות, אבל רובם דיברו על חוק הפרטיות בהיבט של זכותו של הילד לפרטיות (כך שלהורים או למורים/ות אסור למשל להסתכל להם בטלפון), ולא על חוקים שרלוונטיים להתנהלות שלהם ברשת. כך סיפר ילד בן 13 כשנשאל אם יש חוקים שרלוונטיים להתנהלות ילדים/ות ברשתות חברתיות:

“נראה לי שיש חוקים שצריך לשמור על פרטיות של בן אדם.

שאלה: יש חוקים נוספים?

אני לא כל כך מכיר כי אני לא נתקל בזה...”

ילדה בת 14 סיפרה כי אין חוקים שקשורים לאלימות ברשת והוסיפה כי:

“גם אם היו חוקים... אי אפשר לתפוס את זה. את לא יכולה... זה גם הורס [לילד] פוגע בפרטיות [של הילד]”.

תפיסה מוטעית ורווחת של ילדים/ות לגבי נורמה משפטית בהקשר של התנהלות במרחב המקוון הייתה תפיסתם של הילדים/ות את המושג “בהסכמה”: רבים סברו שאם תמונה או סרטון צולמו בהסכמה, אין נפקות לפרסום ולהפצה של אותה תמונה גם אם ההפצה עצמה נעשתה שלא בהסכמה. כך למשל, בבית ספר אחד רבים מהילדים/ות שהתראיינו נחשפו לסרטון שפורסם בווטסאפ שבו בת-שכבתם מצולמת עירומה. את הסרטון צילמה הילדה (בת 13) בעצמה, והיא גם זו ששלחה אותו לחבר. החבר הפיץ את הסרטון ללא הסכמתה, וכך עשו גם אחרים. הילדים/ות סברו כי במקרה זה המסגרות המשפטיות או החוק אינם רלוונטיים, שכן האשמה היחידה היא הילדה – בעצם הסכמתה להצטלם. להיבט ההסכמה התייחסו אפוא הילדים/ות רק בהקשר של הצילום ולא בהקשר של ההפצה.¹⁴⁰ כך למשל אמרה אחת הילדות:

“אני כמעט בטוחה שלא עשו עם זה כלום [לא הלכו למטרה] – כי תכלס זה אשמתה... היא שלחה את הסרטון... זה לא אשמת מישהו...”

עמדה דומה הביע ילד בן 14 שנשאל על מקרה היפותטי של הפצת תוכן “בעל היבט מיני” שהגיע אליו ללא הסכמת המצולם:

“יש אולי חוקים... פגיעה בפרטיות... אבל איזו פרטיות? זה שאת הלכת וצילמת ושלת לי? את הפרטיות שלך את מחליטה איך לעשות... אני הלכתי והמשכתי את זה. זה גם הפרטיות שלי ששלחתי את זה. אופס... אני לא אשם... על פי החוק אני לא אשם!!! כי את הסכמת ועשית את זה... אז אני לא עשיתי שום דבר רע... אני לא אשם”.

מהדברים עולה שהילדים/ות שמעו על החוק שאסור לצלם אדם ללא רשותו, אבל לא הכירו את החוק בדבר איסור הפצה של סרטים או תמונות בעלות היבט מיני ללא הסכמת המצולם. רק יחידים שיחפו ידע מופשט בנוגע לנורמות משפטיות, כמו שהעיד ילד בן 14:

“יש מעט ילדים המודעים לקיומו של חוק, אבל הידע שלהם מוגבל. אין להם מושג מה ההשלכות ומה אומר החוק... הם לא יודעים מה מותר ומה אסור...”

140 כאמור לעיל, חוק הסרטונים עוסק בהפצת תכנים בעלי תוכן מיני ללא הסכמת המצולם (להבדיל מההפצה הראשונית של המצולם למישהו גם אם הפצה זו נעשתה בהסכמה). ראו לשון החוק כפי שמפורט לעיל בה”ש 91.

ומה קורה כאשר אתה מפר את החוק... יש איזושהי מודעות אבל היא לא משמעותית...".

(ג) "אתה לא יכול להפיץ חומר מסוים. זה לא חוקי" – הכרות מסוימת עם החוק

שני ילדים/ות בלבד (כ־3%) – שניהם ילדים/ות של עורכי או עורכות דין – יכלו לצטט את שמם של כמה חוקים ולהזכירם בפירוש, כמו שתיאר ילד בן 14:

"כבן של עורך דין אני יודע שהחוק קיים אבל זה מורכב... אתה לא יכול להפיץ חומר מסוים. זה לא חוקי... אבל לא ברור אם החוק הזה נאכף. זה תלוי...".

אף ילד ממשותפי המחקר לא הפגין ידע נכון ומדויק בדבר הנורמות המשפטיות הקיימות והרלוונטיות להתנהלות ילדים/ות במרחב המקוון.

2. תמה שנייה – כיצד תגובת הסביבה האחראית (הורים/מורים/ות) מעצבת את תחושת ותפיסת הילדים/ות לגבי אלימות רשת והאמצעים למיגורה

אף שרוב הילדים/ות לא היו, כאמור, מודעים לנורמות המשפטיות הרלוונטיות להתנהלות במרחב המקוון, רובם (52 מתוך 66) דיווחו על מקרים קשים של אלימות רשת שאירעו בקרב ילדים/ות סביבם.¹⁴¹ ככלל, דיווחו הילדים/ות שמקרי אלימות רשת מטופלים בתוך כותלי בית הספר ללא יידוע של רשויות נוספות, דוגמת גורמים סוציאליים או רשויות אכיפה (מה שכינינו לעיל "טיפול שקט").¹⁴²

תמה זו עוסקת בתגובת הסביבה (הורים ומורים/ות) ובשאלה כיצד משפיעה תגובת הסביבה האחראית על תחושת ותפיסת ילדים/ות לגבי אלימות רשת והאמצעים למיגורה. בהקשר זה עלו מהראיונות שלוש קטגוריות עיקריות לפי תפיסת הילדים/ות המרואיינים: הטיפול (המשפטי או החינוכי) לא הולם; תגובת הסביבה תורמת לתחושה שהילדים/ות "בלתי-מנוצחים"; ו[חוסר] תגובת הסביבה תורמת לתחושת הילדים/ות כי מאפייני המרחב המקוון מיתרים מענה משפטי או חינוכי.

(א) הטיפול (המשפטי או החינוכי) לא הולם

(1) חוסר רלוונטיות של המשטרה ככלי להתמודדות עם התופעה

תגובת הסביבה לעיתים תרמה לתחושה אצל הילדים/ות כי גורמי האכיפה אינם רלוונטיים וכי אין מקום למעורבות המשטרה. מתוך 96 מקרים של אלימות רשת שהזכירו המרואיינים במחקר, רק בשני מקרים סיפרו הילדים/ות כי המשטרה הייתה מעורבת. באחד המקרים, כך

141 מקרים קשים הם מקרים שעולים כדי התנהגות שמוגדרת כעבירה, כגון הפצת תמונות בעלות היבט מיני ללא הסכמת המצולם, הפצת שמועות שעולות כדי לשון הרע ומקרים קשים של פגיעה בפרטיות.

142 ראו לעיל ה"ש 109.

סיפרה ילדה בת 13, עירבה מורה את המשטרה כי תמונה מביכה שלה הופצה ברשתות החברתיות: "שום דבר לא היה 'לא בסדר' עם התמונה... המורה פשוט לא רצתה שהתמונה תסתובב ברשת". המקרה השני שדווח למשטרה – כמו שעלה מסיפוריה של ילדה בת 14 – הוא של שני ילדים/ות בני 13 שצולמו מקיימים יחסי מין.

שאר המקרים, כך דיווחו הילדים/ות, טופלו בתוך בית הספר בטיפול שקט. אחד המקרים של אלימות רשת קשה שטופל כך היה של ילדה בת 13 ששלחה תמונת עירום של עצמה לילד בן 15. התמונה הופצה בכמה רשתות חברתיות ולטענתה הגיעה ל"כל בית הספר". הילדה החליטה לשמור את המקרה בסוד ולא לשתף הורים או מורים/ות, אבל לאחר כ-8 חודשים, שבהם הופצה התמונה שוב ושוב, היא החליטה שהיא חייבת לספר למבוגר. היא סיפרה למחנכת שלה, והמחנכת סיפרה להוריה. כששאלנו את הילדה מדוע לא עירבה את המשטרה היא ענתה:

"כי הרגשתי שאני הולכת לעבור את זה עוד פעם. שאני אצטרך לעבור את זה, ואז המשטרה תתחיל לחפש את התמונה, ואז יתחילו לחפש, ואני אצטרך לדבר על זה עוד פעם ולהתחיל להתעסק בזה שוב ולא רציתי יותר. [...] זה כאילו לעבור את האונס מחדש...".

הטיפול במקרה זה היה טיפול פסיכולוגי של הילדה עצמה. מדבריהם של 12 מהילדים/ות עלה שבמקרים המעטים שהובאו לידיעתם של הורים ומורים/ות ובהם הייתה אלימות רשת קשה שכללה בין היתר הפצת חומר פורנוגרפי על קטינים (קטינים היו האובייקט המצולם), לא הייתה מעורבות משטרתית אף שלדעתם נכון היה לערב את המשטרה. כך למשל הביע בן כיתתה של הילדה שצילמה את עצמה בסרטון ה-90 שניות תסכול מכך שלא עירבו את המשטרה:

"המסר [שלא ערכו את המשטרה] הוא 'הכול יעבור' לא נורא... קורה...".

ילדה בת 14 אמרה כי:

"זה [חוסר מעורבות משטרה] פגע בנו... כן, כי זה אומר שאפשר פשוט לעשות דבר כזה ו... אה... אין לקח ואין למה זה לא בסדר ואין...".

במקרה של סרטון ה-90 שניות שצילמה הילדה את עצמה, הסבירו כמה ילדים/ות כי חוסר המעורבות של המשטרה הטיל בעצם את כל האשמה עליה. ילדה בת 14 שיתפה כי:

"[העובדה שמשטרה לא הייתה מעורבת] זה אומר שאתה יכול לעשות את זה... הם [המבוגרים] ידברו עם הילדה... למה צילמה... במקום לדבר עם הילדים שהפיצו [...] הקורבן [הילדה] למדה את הלקח... אבל אלה שהפיצו את הוידאו... להם לא עשו כלום".

ילדים/ות אחרים ציפו לטיפול חינוכי נרחב יותר. כך למשל סיפרה ילדה בת 13 כי הייתה מתוסכלת מאוד מהדרך שבה טופלה אותה הפרשה:

"ראיתי שכל המורים יודעים ואף אחד לא עושה עם זה משהו... [ציפיתי] שידברו איתנו יותר על זה כי אני יודעת שדיברו עם הכיתה, עם אותה כיתה,

אבל לא דיברו עם כל השכבה ו... כאילו... לא דיברו על הסכנות ו... על למה לא כדאי לעשות דברים כאלה ולמה זה ממש עבירה פלילית שמפרסמים דבר כזה... כל השכבה ידעה על זה. לא היה טעם להתעלם מזה".

וכך אמרה הילדה בת ה-14 שסיפרה על המקרה של שני הילדים/ות שצולמו מקיימים יחסי מין:

"יש קצת חוק... אבל לאף אחד לא אכפת... הבריונים יודעים ששום דבר לא יקרה להם. הם רואים איך ילדים אחרים מתנהגים ואף אחד לא עושה שום דבר – אף אחד לא אוכף את החוק, אז הם ממשיכים".

(2) חוסר רלוונטיות של מערכת החינוך ככלי להתמודדות עם התופעה

מקרה של אלימות רשת קשה שלא דווח לגורמי האכיפה היה המקרה שהוזכר לעיל: סרטון ה-90 שניות. כאמור, ילדה בת 13 צילמה את עצמה באופן פורנוגרפי, כשפניה וזהותה גלויים וברורים, שלחה את הסרטון לבן זוגה והסרטון הופץ ברשת. לא ברור מי הפיץ את הסרטון לראשונה – בן הזוג או חבר שלו, אולם הוא התפשט והגיע לאלפי ילדים/ות. מרואיינים משלושת בתי הספר שבמחקר סיפרו כי הם מכירים את הסרטון, ובבית הספר שבו אירע המקרה סיפרו הילדים/ות כי הוא מוכר בכל החטיבה העליונה, ואף הגיע לחו"ל – ילד סיפר שבן דודו, שגר בצרפת וקיבל את הסרטון, שאל אותו אם מדובר בבת שכבה שלו. להערכתנו מדובר בהפצה לאלפי ילדים/ות בארץ ובעולם. המקרה טופל בבית הספר בשיתוף פעולה עם הורי הילדה ומחנכת הכיתה, והפתרון שנבחר היה למחוק את הסרטון מהטלפונים של בני כיתתה של הקורבן.¹⁴³

עוד מקרה קשה שטופל בטיפול שקט אירע כשילד הזמין את בת כיתתו, ילדה בת 12, לשבת על ספסל מרוחק בחצר בית הספר, כשחברו, בן כיתתם, מתחבא בשיחים ומצלם אותם ללא ידיעתה. כשישבו על הספסל נישק הילד את הילדה והכניס את ידיו מתחת לחולצתה. הילדה צולמה ללא ידיעתה, ולאחר מכן איימו הילדים/ות שאם לא תשתף פעולה ותשלח תמונות עירום של עצמה, הם יפיצו את הסרטון. חברה של הילדה דיווחה על המקרה למורה, ולפני שהאיום מומש – אף שהיה מדובר במקרה קשה של סחיטה באיומים – טופל המקרה ברמה הבית ספרית ואת הילדים/ות המעורבים בפרשה העבירו לכיתות שונות.

(ב) "זה בכלל לא קשור אלינו, אנחנו ילדים/ות" ו"אף אחד לא אוכף" – תגובת הסביבה תורמת לתחושתם של הילדים/ות "בלתי-מנוצחים"

ילדים/ות רבים שיתפו את תחושתם בנוגע להיותם "בלתי-מנוצחים". לתפיסתם, לתחושה זו יש שתי סיבות עיקריות: האחת – מכיוון שהם ילדים/ות, ההתנהגות האלימה מובנת או לפחות

143 מיותר לציין כי אין הלימה כלל בין פרטי המקרה והעובדה שהופץ מחוץ לגבולות ישראל לבין האופן שבו טופל בגבולות הכיתה.

נסבלת, ואין חוק שרלוונטי להתנהלות כזאת; האחרת – העדר התגובה של "המבוגרים האחראים" למקרים של אלימות מקוונת סביבם סימנה להם שאין באמת מי שיעניש. מהמחקר עלה שילדים/ות מאמינים כי נורמות משפטיות אינן רלוונטיות להם.¹⁴⁴ אף שגיל האחריות הפלילית בישראל הוא 12, ילדה בת 14 טענה כי לדעתה בכל הנוגע לשכבת הגיל שלה אין נורמות משפטיות רלוונטיות:

"אני חושבת שגם אם היו עושים, לא היו מממשים את החוקים האלה. כי הנוער לא [...] מקשיב לחוקים האלה. [...] אני אומרת גם על עצמי. אם היה חוק כזה, לא הייתי מקשיבה לחוק הזה."

כשנשאלה "מדוע לא?", ענתה:

"כי... זה [אלימות ברשת] בדיבור. זה בא ברגע אחד. זה כאילו... זה זורם עם הדיבור כזה כאילו הכול הולך ביחד. זה לפי איך שקורה לך... זה לפי רגשות וזה...".

ילד בן 13 שיתף מדוע לדעתו ילדים/ות אינם מפחדים מנורמות משפטיות:

"ילדים לא חושבים... הם עושים משהו שהם רוצים באותו רגע. הם לא חושבים על ההשלכות... וגם כמו שהם מאיימים, גם החוק יאיים. כי לא באמת אם ילד יגיד למישהו שהוא צריך להביא לו עשרה שקלים אם הוא לא עושה ככה וככה... אף אחד לא ייתן לו על זה תיק פלילי."

ילד אחר בן 13 שיתף כי גם אם ילדים/ות מודעים לנורמות משפטיות מסוימות, הם מרגישים שלא יעשו להם כלום:

"נראה לי [ש]הם [ילדים] מודעים, [הם] פשוט לא מתייחסים... הם חושבים פשוט מה אכפת לי? לא יגלו את זה ולא יעשו לי כלום וכאלה דברים. [...] לא יגיעו אליי."

בתשובה לשאלה האם היא מכירה חוקים שנוגעים להתנהלות ברשת, אמרה ילדה בת 13:

"כאילו כן, מדברים עליהם [חוקים], אבל לא מספיק, ותכלס זה לא ממש מעניין. קודם כול אל תעשנו, אל תשתו, ואל... תתנהגו באלימות ברשת... די... זה כמו שתגיד לילד קטן 'אל תאכל את השוקולד' ואז אתה תסתובב ובכוונה הוא ירצה לאכול...".

ילד בן 14 תיאר מדוע החוק הקיים אינו רלוונטי לתפיסתו לבני גילו:

144 אף שחלק זה קשור גם לתפיסה מוטעית של החוק – שנותח בסעיף הקודם – סברנו שהוא מתאים יותר לנושא זה: תחושתם של הילדים/ות שהם "בלתי-מנוצחים".

“לא כי... זה לא כמו אה... חוק אה... שאסור להרוג, אסור לרצוח ואסור ואסור. זה... אתה לא יכול להשתלט על האנשים. כמה שיביאו לנו הרצאות וכמה שיביאו אנשים... אתה לא יכול להשתלט על אנשים, אתה לא... אתה לא יודע מה עובר בדיוק לבנאדם באותו רגע. זה ילד... ילד שאף פעם לא דיבר בווטסאפ בכלל וקיבל כדור אומץ, אתה לא יכול לשלוט בזה, אתה לא יכול, גם אם יש חוק, אני לא חושב שזה עוזר. אנשים עושים מה שבא להם, את מה שעולה להם בראש”.

ילד בן 13, בתשובה לשאלה האם הוא מודע לחוקים שרלוונטיים להתנהלות ילדים/ות ברשת, ענה:

“פעם ראשונה שמישהו מדבר איתי על חוק... רק עכשיו אני שומע על כזה דבר... זה בכלל לא קשור אלינו... אנחנו ילדים”.

כאמור לעיל, העדר תגובה הולמת של הסביבה (הורים ומורים/ות) למקרים קשים של אלימות רשת (לתפיסת הילדים/ות) תורמת לתחושתם כי הם “מעל החוק”, כמו ששיתפה ילדה בת 14:

“אף אחד לא שם על זה [החוק] כי יודעים שלא יעשו להם שום דבר – כי אף אחד לא אוכף – אף אחד לא, אז יאללה...”.

ילד אחר בן 14 שיתף:

“אם היו מענישים את אלו שהפיצו אז ילדים/ות אחרים לא היו מתנהגים ככה... כאן שום דבר לא קרה. זה רע מאוד כי המסר הוא שדברים כאלה קורים וצריך להתגבר”.

ילדה אחרת בת 14 טענה כי חוסר מעורבות משטרתית במקרים שיש בהם צורך פוגע מאוד בילדים/ות:

“זה פשוט אומר שאם זה יקרה שוב, אז כולם פשוט יעבירו על זה וידברו על הילדה במקום לדבר על מי שהעביר את זה”.

(ג) “זה אף פעם לא ייחקק” – [חוסר] תגובת הסביבה תורמת לתחושת הילדים/ות כי מאפייני המרחב המקוון מייתרים מענה משפטי או חינוכי¹⁴⁵

יש ילדים/ות שסברו שבסביבה המקוונת התערבות של מבוגרים (הורים ומורים/ות) אינה רלוונטית ואינה מסייעת להתמודדות עם מקרה האלימות המקוונת. הרשתות החברתיות – שעל

145 חשוב לציין כי כיום קיים מערך 105, מוקד ייעודי שמטפל בפשיעה ובבריאות ברשת נגד קטינים ובני נוער. ראו לעיל ה”ש 74. אחד מהיתרונות מערך זה הוא היכולת לפנות לרשתות חברתיות לבקש להסיר תוכן פוגעני. ייתכן כי ניתן יהיה לשנות את התפיסה של ילדים/ות לגבי היכולת של גורמי האכיפה להסיר תוכן פוגעני מהמרחב המקוון.

גביהן נישא המסר הפוגעני – מקשרות רבות של ילדים/ות, ולכן עוצמת הנזק בלתי-נתפסת, הן בהיבט של המהירות שמסרים פוגעניים מופצים, והן בהיבט של מספר הילדים/ות שנחשפים למסר. לטענתם, גם אם היה חוק וגם אם החוק היה נאכף, הסביבה המקוונת מאפשרת לשמור הודעות פוגעניות ולשלוח אותן מחדש, ולכן אין נפקות לחוקים ולנורמות משפטיות, שגם אם קיימים בתפיסת הילדים/ות אינם רלוונטיים למרחב המקוון.¹⁴⁶ כך אמרה ילדה בת 13 כשנשאלה אם חוקים רלוונטיים לסביבה המקוונת:

“לא. חוקים אפשר לפרוץ, חוקים אפשר... גם פייסבוק – כמה שאסרו את זה ואסרו את זה¹⁴⁷ את עדיין רואה מיליון ילדים שעושים את זה... יש הרבה חוקים... פייסבוק מגיל 12, אבל יש לילדים פייסבוק כבר בגיל שבע.”

רבים מהילדים/ות התמקדו בנזק עצמו של הפצת מספר פוגעני. לשאלה אם אכיפה של חוק נגד ילדים/ות בנוגע להפצת תמונה או סרטון פוגעני תעזור, השיבה ילדה בת 13:

“מה זה משנה? שמו תמונה שלי, אז זה משנה אם עכשיו אני [בציניות] אדווח למשטרה ואעשה מזה סיפור? שאני אשב בבית ואבכה על זה? זה לא משנה. התמונה שם, והיא תישאר שם... את לא יכולה למחוק תמונה שהעלית לאינטרנט בלי שיישארו הסימנים שלה ו... וגם כולם ראו אותה. זה לא... הנזק כבר נעשה.”

ילדה בת 14 סיפרה שסרטון מיני של בת כיתה ירדף אותה תמיד ואי אפשר להסירו באמת מהמרחב המקוון:

146 אף שישנה חפיפה בין התמה הראשונה, שבה חשפנו את העדר ידיעת החוק או קיומו של ידע מוטעה לגבי נורמות משפטיות של ילדים/ות, אנו סבורים שיש משמעות להפריד ולדון בזווית נוספת – שבה הילדים/ות מבחינים כי המרחב המקוון מאפשר להפר חוק ללא תגובה של הסביבה וכי במרחב המקוון אין אכיפה של נורמות משפטיות.

147 חשוב לציין כי על אף שהגיל המותר לחברות ב“פייסבוק” הוא מעל 13 שנים, נתונים מלמדים על כך שילדים/ות רבים שגילם פחות מ-13 מוסרים גיל בדוי כדי להיות חברים ברשת החברתית. במחקר שנערך באירופה שבו השתתפו 25,000 ילדים/ות בני 9–16 מ-25 מדינות אירופאיות שונות נמצא כי 26% מהילדים/ות בני ה-9–10, ו-49% מהילדים/ות בני 11–12 מעידים כי יש להם פרופיל ברשת חברתית. מחקר אחר שנערך בארצות הברית קבע כי 46% מהילדים/ות בני 12 שנים מעידים כי יש להם פרופיל ברשת חברתית. נוסף על כך, לפי מידע שמסר נציג פייסבוק לוועדה של הפרלמנט האוסטרלי בעניין בטיחות ברשת, פייסבוק מבטלת כ-20,000 פרופילים ביום של ילדים/ות שגילם מתחת ל-13 שנים. ראו דוח המחקר של מחלקת המידע של הכנסת: אתי וייסבלאי ילדים/ות ברשתות חברתיות באינטרנט 14 (הכנסת, מרכז המחקר והמידע, 2011) <https://bit.ly/3fXCboM>. בארץ, על פי סקר שנערך לפני כשנה על ידי מכון market watch, ל-70% מבני 8–13 יש חשבון בפייסבוק. ל-75% מהילדים/ות הגולשים בפייסבוק אין הגדרות פרטיות, קרי כל אחד יכול להיות “חבר” שלהם ולהיחשף למידע שהם מפרסמים. ראו גלעד האן “חינוך לנוער על פי דרכו” בדלתיים פתוחות 43, 18 (2012). נכון למרץ 2018, 3.79 מיליון ישראלים מחוברים לפייסבוק ויש צפי שבשנת 2022 מספר זה יצמח ל-4.28 מיליון. ראו <https://bit.ly/2WEEHIN>.

"אי אפשר למחוק מהחיים האמיתיים. זה לא יכול לעבור... לא באמת שכחו מזה, גם כשהיא תעבור בית ספר, זה יעלה עוד פעם... עכשיו כאילו הפסיקו לדבר על זה כי זה קרה לפני הרבה זמן, אבל שרואים אותה, תמיד צצות ההערות האלה".

ילדה אחרת בת 13 סיפרה על סרטון של ילדה מגבעתיים:

"זה פגע בה כי אי אפשר למחוק דברים כאלה. כאילו זה אף פעם לא יימחק... זה לא נמחק. נגיד הילדה הזאת מגבעתיים, אז אני ראיתי את זה בתחילת שנה וזה קרה בכלל בתחילת שנה שעברה. זה כאילו דברים שלא נמחקים".

ילדה נוספת בת 13 סיפרה בכאב ובתסכול שלדעתה אי אפשר להתמודד עם אלימות ברשת:

"אין אפשרות למחוק את התמונה הזאת... הנזק כבר נעשה, כולם כבר ראו אותה... והתמונה שמורה אצל מי שפרסם אותה, והוא לא ימחק אותה מהמחשב שלו, והוא כבר שלח אותה ועשה לה גיבוי והוא שם אותה בקובץ עם קוד שאת לא יכולה לפרוץ בלי האקר... ובחיפוש די פשוט בגוגל את יכולה למצוא הרבה תמונות שהרבה אנשים לא היו רוצים שימצאו אותם... אז אין מענה לאלימות רשת... הוא לא עוזר".

מנגד היו ילדים/ות שדווקא דיברו על היכולת למחוק ולהסתיר את המסר הפוגעני, וכך להיפטר מהוכחות. ילד בן 13 אמר ש"אי אפשר לתפוס את זה"; וילדה אחרת בת 13 סיפרה:

"הייתה ילדה [...] מממש כאילו קיללה ילדה ברמות מטורפות ובפיסבוק בפרטי ו[כ]שהילדה רצתה להתלונן, היא פשוט מחקה את השיחות. [...] ונמחק גם מהצד השני. ואז אי אפשר היה לעשות כלום".

במקרה של סרטון ה-90 שניות, שאף הגיע לחו"ל, שבו צילמה הילדה את עצמה, התייחסו הילדים/ות לניסיונם של המורים/ות לוודא שהסרטון נמחק מהטלפונים הניידים. כך סיפר בן כיתתה של הקורבן:

"...אי אפשר להשתלט על זה [הפצת הסרטון הפוגעני] גם אם סתם לדוגמה תבדקו את הפלאפון עם הקבוצות... אחרי זה גם קראו לכמה ילדים מהשכבה לבדוק אם יש להם את זה על הפלאפון והכי קל בעולם פשוט למחוק או לשים בתיקייה אחרת במחשב בבית... וזהו, ואין להם [למורים] מה לעשות עם זה".

ילדה אחרת בת 14 הסבירה מדוע לדעתה מיותר לערב משטרה במקרים של אלימות רשת:

"כי לרוב אם זה משהו שאני מכירה, אני לא אגיש עליו תלונה במשטרה, וגם אם כן זה כבר... כאילו תלוי מאוד מי זה קודם כול... מן הסתם אם זה יקרה לי אז אני ארצה שהילד הזה ייענש, אבל הקטע המשטרתי זה הדבר ה... אני לא ישר אחשוב על זה ראשונה כי כל הסרטון הגיע כבר לאנשים. זה כבר הגיע, זה השפיע עליי. מה שיקרה לילד מאז, אז ייקח זמן עד שאני אחשוב על זה...".

3. תמה שלישית – המרחב המקוון הוא מקום מסוכן?

מתשובותיהם של הילדים/ות לשאלה מה מידת הביטחון שלך במרחב ברשתות החברתיות בהשוואה למרחב הפיזי, עלה כי רוב הילדים/ות (48 מתוך 66, כ-73%) תופסים את המרחב של הרשתות החברתיות כמרחב שאינו בטוח. כמו שסיפור ילד בן 14:

”במרחב הפיזי הרבה יותר בטוח כי אתה שולט יותר במה שאתה עושה ובמי שאתה מדבר ובעולם הווירטואלי זה הרבה פחות כי... זה לא בשליטה שלך. ממש לא בשליטה שלך. אני נזהר בכל מה שקשור במרחב האינטרנטי. אני לא... הרבה פחות בטוח כי זה... זהו עולם שלם שכל אחד יכול להיכנס ולראות, זה כאילו אתה צריך ממש לשים לב למה שאתה עושה שם, כי כל מילה אחת לא נכונה יכולה להוציא מזה מגילה... זה פחד כזה שאם אתה תסבך עם מישהו גם בעולם האמיתי אז יהיה משהו בעולם הזה.”

וילד אחר בן 14 שיתף:

”מישהו שיכול ליפול עליך פתאום מבלי שאתה יודע... זה אזור מסוכן... אף אחד לא מוגן. כל יום יכול לקרות משהו.”

וילדה בת 14 סיפרה:

”יש הרגשה שבכל רגע יכולים לפגוע בך. כאילו בכל רגע יכולים לרשום עלייך משהו, בכל רגע יכולים להפיץ עלייך משהו...”

1. דיון ומסקנות

מדברי הילדים/ות המרואיינים עולה תמונה מורכבת, מרובת רבדים החושפת את התחושות והתפיסות בנוגע לקיומן של נורמות משפטיות במרחב המקוון ומידת הרלוונטיות שלהן אליו. כבר בשלב הראיונות ניכר היה כי תחושות הילדים/ות בנוגע לחוויית ההתנהלות והתקשורת במרחב המקוון אינה פשוטה, והתהליך הפרשני, שנעשה בחתך רוחבי, חשף תפיסות ותחושות משותפות ברוב הראיונות. בכל הנוגע להיחשפות לאלימות ברשת ולתגובת הסביבה למעשים אלה, נמצא כי רוב הילדים/ות שהשתתפו במחקר נחשפו למקרי אלימות רשת קשים (בסך הכול דווח על 96 מקרים), ואולם על פי דיווחיהם רק שני מקרים (כאמור לעיל, באחד מהם הייתה מעורבות מורה) כללו עירוב של גורמי אכיפה. נתונים אלו תואמים את הנתונים שנמסרו במחקר שנעשה עבור המשרד לביטחון פנים ולפיהם רק אחוז אחד (1%) ממקרי האלימות ברשת מדווחים למשטרה.¹⁴⁸ כל שאר המקרים טופלו ב”טיפול שקט”, קרי בין כותלי בית הספר, וללא מעורבות של גורמי אכיפה. חשוב להדגיש כי אין בידינו מידע כיצד טופלו המקרים

148 ראו נגר, לעיל ה”ש 35, בעמ’ 5. בסקר זה גם עלה כי רק שליש מהילדים/ות מספרים להורה, רבע מספרים לחבר וכחמישית אינם מספרים כלל.

שהוזכרו בראיונות ומה היו השיקולים שהנחו את הגורמים המטפלים, ואולם מידע זה אינו רלוונטי כלל לשאלת המחקר: אותנו עניינה השאלה מהי התודעה המשפטית של ילדים/ות לגבי חוקים ונורמות משפטיות הרלוונטיים להתנהגותם במרחב המקוון וכיצד תגובת הסביבה עיצבה את תפיסות אלו.

כפי שתיארנו לעיל, מהממצאים עולה כי בקרב ילדים/ות – הן הקורבנות והן העדים/ות למעשים – נוצרה תחושה שתופעת האלימות המקוונת אינה מטופלת כראוי וכי היא חלק טבעי מנוף ילדותם. תחושות הסכנה, הפחד והייאוש שילדים/ות חוו במרחב הרשתות החברתיות, שכאמור לעיל מתפקד עבורם כ"מרחב חיים מהותי"¹⁴⁹ הן תחושות מדאיגות המצדיקות חשיבה מחדש בנוגע לתפקידנו כהורים, כמחנכים, כמעצבי מדיניות וכמחוקקים בכל הנוגע ליצירת תחושת מוגנות וביטחון בקרב ילדינו, שכן הן מבטאות חוסר אמון הן במערכת החינוך, הן במערכת האכיפה והן במערכת המשפט. עמדות אלו מביאות לדעתנו לנתוני הדיווח הנמוכים שתוארו למעלה,¹⁵⁰ ומכאן גם לנתוני האכיפה הנמוכים,¹⁵¹ שבתורם מביאים לידי תחושה של חוסר מוגנות.

במילים אחרות, כדי שילדים/ות יוכלו לתבוע בגין הפרת זכויותיהם/ן ובגין התנהגות אלימה כלפיהם/ן (ובשלב ראשון יפנו למבוגר בסביבתם) – הם חייבים/ות להיות בעלי/ות תודעה משפטית.¹⁵² בהקשר של המחקר הגדרנו תודעה משפטית כמדרג ידע הכולל ידיעת חוק, הבנת נורמות משפטיות וקודים חברתיים ומוסריים הרלוונטיים להתנהלות ילדים/ות במרחב הדיגיטלי. כדי לדווח על פגיעה, על הילדים/ות ראשית להיות מודעים/ות לקיומן של הנורמות המשפטיות הרלוונטיות למרחב המקוון. כלומר, עליהם/ן לזהות כי מדובר בחוויה פוגענית, תהליך הכולל: שיום (naming), האשמה (blaming) ותביעה (claiming).¹⁵³ בתהליך זה של מיצוי הזכויות, שלב השיום, דהיינו מתן השם לפגיעה (naming) (זיהוי חוויה מסוימת כפוגענית) הוא חשוב ביותר.¹⁵⁴ מהמחקר עולה כי מרבית הילדים/ות כלל אינם/ן מודעים/ות לנורמות משפטיות הקיימות במרחב הדיגיטלי, ואלה אשר מכירים/ות עושים/ות בהן שימוש שגוי.

אותה תודעה משפטית לקויה משפיעה ומעצבת את התמות הנוספות שהתמקדנו בהן. תודעה משפטית לקויה משפיעה על תפיסות ועמדות של ילדים/ות לגבי תגובת הסביבה; תודעה משפטית לקויה גורמת לילדים/ות להרגיש "מעל החוק" בהקשר של המרחב המקוון; ולבסוף, אנו סבורים כי תודעה משפטית לקויה תורמת רבות לתחושות ייאוש בקרב ילדים/ות, ולתפיסתם/ן את המרחב המקוון כמרחב נעדר חוק וכמרחב מסוכן.

149 ראו לעיל ה"ש 52.

150 ראו לעיל ה"ש 34–35.

151 ראו ה"ש לעיל 96–110. כאמור לעיל, מכיוון שאלימות מקוונת מתבצעת במרחב נסתר ואיננה משאירה סמנים גלויים, מודעות של ילדים/ות לכך שמדובר בהתנהגות פוגענית המצדיקה שימוש בנורמות משפטיות קיימות ודיווח הם תנאים מוקדם לאכיפה.

152 המידה שבה אדם מודע למונחים משפטיים ומשתמש בהם כדי להגדיר ולהבין חוויות יום-יומיות. ראו לעיל ה"ש 37.

153 ראו Felstiner, Abel & Sarat, לעיל ה"ש 10.

154 Fleury-Steiner & Nielsen, לעיל ה"ש 10.

המחקר חושף כי רוב הילדים/ות אינם מזהים/ות את החוויה כפוגענית, משום שאין להם תודעה משפטית בנוגע לנורמות המשפטיות הרלוונטיות להתנהלות ברשת בכלל ולמקרי אלימות מקוונת בפרט. כמעט כל המרואיינים/ות לא היו מודעים לקיומו של חוק רלוונטי לאלימות רשת. כמחציתם/ן סברו שבכל הנוגע להתנהלות ברשת אין חוקים כלל; ואלה שהיה להם/ן ידע מסוים על נורמות משפטיות בהקשר זה סברו שהאחריות – החינוכית, המוסרית והמשפטית – מוטלת על כתפי הקורבן, שבאחריותו לא לצלם את עצמו. לתפיסתם/ן, אין הפרדה בין צילום התמונה ובין הפצתה, כך שאם התמונה צולמה בהסכמה, כל האשמה על הפצת המסר הפוגעני היא באחריות הקורבן, גם אם ההפצה נעשתה שלא בהסכמתו/ה. רק שני מרואיינים יכלו לצטט כמה חוקים, ואת ידיעתם זו זקפו לכך שאחד מהוריהם הוא עורך/ת דין. כאמור לעיל, הילדים/ות שהכירו באופן חלקי נורמות משפטיות חשו שהחוק אינו רלוונטי להם/ן ולכן הם "בלתי-מנוצחים". תחושה זו נבעה משתי סיבות עיקריות: האחת – לתפיסתם החוק אינו נוגע לילדים/ות, שכן הם לא ידעו שבישראל גיל האחריות הפלילית הוא 12; 155 האחרת – מניסיונם/ן במקרים של אלימות מקוונת הסביבה לא טיפלה בבריון עצמו, אלא רק ניסתה למזער נזקים, ולכן לתפיסתם/ן, גם אם קיים חוק הוא לא יאכף. מניסיונם/ן, מקרים של אלימות רשת אינם מדווחים לרשויות האכיפה וזוכים ל"טיפול שקט", ששולח לעיתים מסר לעדים, לבריונים ולקורבנות עצמם כי אלימות רשת היא חלק נסבל מילדותם ואינה חמורה דיה כדי להיות מדווחת לרשויות האכיפה ומטופלת במסגרתן.

נוסף לדיווח כבסיס וכתנאי מקדים לאכיפה, מטרה נוספת חשובה בידיעת החוק היא הרתעת עברייני רשת בפוטנציה. יש הטוענים כי אחת המטרות המרכזיות של מערכת המשפט היא הרתעה המחזקת שני עקרונות מרכזיים: למען "יראו וייראו" 156 ולמען "ראה אוזהרת". 157 נוסף לכך, האסכולה הקלסית מאמינה באקסיומה כי מערכת המשפט יכולה להרתיע עבריינים רק אם מבצעי העבירה בפוטנציה יאמינו כי לא משתלם להם לבצע את העבירה. במילים אחרות, העונש אמור להיות גבוה יותר מהרווח לצד ביצוע העבירה. 158 תיאוריית ההרתעה המודרנית, בשונה במעט מהאסכולה הקלסית, מבוססת על שלושה רעיונות מרכזיים: ודאות הענישה (אפשרות המימוש של הסנקציות המשפטיות הקבועות בחוק בגין העבירה); חומרת הענישה (כובד ומהות השלכות המשפטיות הנובעות מהסנקציות המשויכות לביצוע העבירה); ומיידיות הענישה (פרק הזמן שבין ביצוע העבירה לבין הענישה בגין ביצועה). 159 כלומר, למען יצירת הרתעה אפקטיבית, הן על פי האסכולה הקלסית והן על פי האסכולה המודרנית, יש צורך כי ילדים/ות לא רק יכירו נורמות משפטיות רלוונטיות אלא גם יחוו ויהיו עדים לאכיפה אפקטיבית של נורמות משפטיות קיימות. מפאת קוצר היריעה מאמר זה לא ידון

155 ס' 13 לחוק העונשין.

156 דברים יז 13: "וכל העם ישמעו ויִראו ולא יזידון עוד".

157 ברק אריאל ויעל לוי-אריאל "התבוננות מחודשת במוסד ההרתעה (ובדרכים ליצירת הרתעה יעילה)" משפט צדק? ההליך הפלילי בישראל – כשלים ואתגרים 83, 89 (מסדרת משפט, חברה ותרבות, אלון הראל עורך, 2017).

158 IMOGENE MOYER, CRIMINOLOGICAL THEORIES: TRADITIONAL AND NON-TRADITIONAL VOICES AND THEMES (2001).

159 ראו אריאל ולוי-אריאל, לעיל ה"ש 157, בעמ' 90-91.

גם בגורם ההרתעה אך מספיק לציין כי הכרת החוק ונורמות משפטיות היא בוודאי תנאי מקדים ליצירת הרתעה בקרב אוכלוסייה זו.

לבסוף, הילדים/ות סבורים/ות שנורמות משפטיות אינן רלוונטיות בשל מאפייני המרחב המקוון בכלל והרשתות החברתיות בפרט, המעצימים את הפגיעה בהם/ן והופכות את הנזק לבלתי-הפיך. האפשרות לשלוח תכנים פוגעים או משפילים למספר עצום של אנשים בזמן קצר מאוד יחד עם נגישות של מכשירים אלקטרוניים – בכל זמן ובכל מקום, יוצרים תקשורת המתפשטת בצורה "נגיפית".¹⁶⁰ זמינות הרשת תורמת לתפוצה רחבה של התכנים הפוגעניים המועלים בה למספר רב של אנשים ותוך זמן קצר,¹⁶¹ ולכן פנייה לרשויות לא תעזור. כך או כך, לתפיסתם, במקרים כאלה לאכיפה – שמשמעותה ענישה של הבריון – אין משמעות מכיוון שהנזק והפגיעה כבר נעשו ולא ניתן יהיה לצמצם את הנזק או לשלוט בו. חשוב לציין כי במקביל הרשת גם נתפסת ככזו שמאפשרת בריחה מאחריות, שכן בזכות עליונותם הדיגיטלית, מי שפגעו יכולים למחוק ולהעלים מידע פוגעני.

ממצאי המחקר מסבירים לדידנו את שיעורי הדיווח הנמוך של מקרי אלימות מקוונת, ולכך מתווספות גם דרכי ההתמודדות של ההורים והמורים/ות, הנוקטים בדרך כלל ב"טיפול שקט". כל אלו יוצרים מיסוך שמאיינ את יכולותיהן של רשויות האכיפה לפעול ולאכוף נורמות משפטיות קיימות רלוונטיות, ואף כאלו שנוצרו כדי להתמודד עם אחדים מהמקרים של אלימות רשת בקרב ילדים/ות.¹⁶²

סיכום: לקראת התמודדות משולבת

אף שהעיסוק בפער בין התפיסה הנורמטיבית ובין המציאות הוא מוטיב מרכזי בכתיבה הקלסית בתחום המשפט והחברה,¹⁶³ מעטים המחקרים המתמקדים בילדים/ות ומעטים עוד יותר המחקרים המתמקדים בילדים/ות והתנהלותם במרחב הדיגיטלי. מחקר זה מתמקד בתפיסות של ילדים/ות בנוגע לנורמות משפטיות והרלוונטיות שלהן להתנהגותם במרחב המקוון, ומציע תשובה לשאלה מדוע בתופעה כה אקוטית ונפוצה, בעלת השלכות קשות, נתוני האכיפה של נורמות משפטיות קיימות ורלוונטיות למיגור תופעה זו נמוכים כל כך.

לאחר ניתוח תשובות הילדים/ות המרואיינים/ות ודיון ברבדים עמוקים יותר של תפיסותיהם/ן בנוגע להיעדר חוק במרחב המקוון, ניתן לומר כי המחקר משרטט את הפער שבין הבטחתו של המשפט הפורמלי "להתמודד" עם אלימות מקוונת בקרב ילדים/ות ובין המשפט בפועל. שרטוט זה חשוב לא רק למי שמבקשים להבין את המשפט מפרספקטיבה

160 ענבר צור, מונא חורי-כסאברי ואפי ברור "בריונות ברשת בקרב בני נוער בני נוער עוברי חוק, המטופלים בשירות המבחן לנוער" חברה ורווחה ל 1, 40 (2016).

161 ראו היימן, אולניק שמש ועדן, לעיל ה"ש 22.

162 כך למשל "חוק הסרטונים" נועד להתמודד עם מקרים של אלימות רשת בקרב ילדים/ות ובני ובנות נוער. ראו פרוטוקול 33 של הוועדה לענייני ביקורת המדינה 2015, לעיל ה"ש 31, בעמ' 15.

163 הדר אבירם "האם המחקר משיג את מטרתו? תשובות מעולם המחקר האמפירי" האם המשפט חשוב? 27, 31 (מסדרת משפט, חברה ותרבות, דפנה הקר ונטע זיו עורכות, 2010).

סוציולוגית, אלא גם לכל מי ששואפים שההבטחה למשפט ראוי המשרת את כלל האוכלוסייה בלא הבדל מעמדי או קבוצתי אחר – תקוים.¹⁶⁴

בישראל עלה נושא האלימות המקוונת לדיון בכנסת פעמים אחדות.¹⁶⁵ באוקטובר 2015 התקיים בכנסת יום דיונים בנושא "מיגור השיח האלים והבריוני במרחב הווירטואלי וברשתות החברתיות", שהיה מורכב מדיונים בחמש ועדות: הוועדה לזכויות הילד;¹⁶⁶ ועדת החינוך, התרבות והספורט;¹⁶⁷ ועדת המדע והטכנולוגיה;¹⁶⁸ ועדת החוקה, חוק ומשפט;¹⁶⁹ והוועדה לענייני ביקורת המדינה.¹⁷⁰ הנושא בדיונים היה מיגור השיח האלים במרחב הווירטואלי בכלל, ובאחדות מהן הוקדש הדיון כולו לילדים/ות ולבני ובנות נוער.¹⁷¹ בקיץ 2018 נערך דיון בוועדה לזכויות הילד בנושא בריונות ברשת בקרב ילדים/ות ובני ובנות נוער,¹⁷² ולאחרונה נערך דיון המתמקד באלימות ברשת בחברה הערבית – לציון יום המאבק באלימות ובפשעיה בחברה הערבית.¹⁷³ מכל דיוני הוועדות ברור כי תופעת האלימות המקוונת בקרב ילדים/ות היא תופעה מורכבת שכדי להתמודד עמה נחוץ מיפוי מחדש ויצירת שיתוף פעולה בין גופים כגון משרד החינוך, ארגון המורים וההסתדרות, ארגוני הורים, ארגונים הפועלים להגנת ילדים/ות ובני נוער, רשויות האכיפה למיניהן וגופים שקשורים לתעשיית האינטרנט.

הצורך במיפוי מחדש של תופעת האלימות המקוונת והגדרתה התעורר לאחרונה גם ברשויות האכיפה.¹⁷⁴ במובן זה נראה כי התמודדותם של המחוקק, המשטרה, התובעים, בתי המשפט, המורים/ות וההורים עם התופעה מאופיינת בחוסר מדיניות, בחוסר עקיבות ובחוסר אונים. כך למשל, בישיבתה של ועדת המדע והטכנולוגיה ממאי 2014 טען ראש חוליית הסייבר במשטרה כי משטרת ישראל מתקשה לפעול כשמדובר במקרים של אלימות בין בני נוער שמקורה בפייסבוק, בעיקר משום שאין חוק פלילי המגדיר את ההתנהגות כעבירה פלילית.¹⁷⁵ נוסף על בעיות הקשורות לסמכות האכיפה בעבירות שמתרחשות ברשתות חברתיות, עצם הלקונה בהגדרת אלימות ברשת כעבירה פלילית מקשה על המשטרה לפעול. באותה ישיבה

- 164 הקר, לעיל ה"ש 37, בעמ' 122.
- 165 פרוטוקול ישיבה מס' 43 של ועדת המדע והטכנולוגיה, לעיל ה"ש 1, בעמ' 10, 14.
- 166 פרוטוקול 16 של הוועדה לזכויות הילד 2015, לעיל ה"ש 31.
- 167 פרוטוקול 57 של ועדת החינוך, התרבות והספורט 2015, לעיל ה"ש 31.
- 168 פרוטוקול 18 של ועדת המדע והטכנולוגיה 2015, לעיל ה"ש 31.
- 169 פרוטוקול 45 של ועדת חוקה חוק ומשפט 2015, לעיל ה"ש 31.
- 170 פרוטוקול 33 של הוועדה לענייני ביקורת המדינה 2015, לעיל ה"ש 31.
- 171 למשל, בוועדת החינוך התרבות והספורט ובוועדה לזכויות הילד.
- 172 פרוטוקול ישיבה מס' 204 של הוועדה לזכויות הילד, לעיל ה"ש 73.
- 173 פרוטוקול מס' 185 של ישיבת ועדת המדע והטכנולוגיה, לעיל ה"ש 65.
- 174 ראו ספרו של חיים ויסמונסקי חקירה פלילית במרחב הסייבר 45 (2016). לסיכום נכתב כי השימוש באכיפה הפלילית המסורתית אינה מספקת ומאפייניה אינם מאפשרים לאכוף את הדין הפלילי ברשת באופן יעיל וטוב. נוסף על כך ראו גם הרדוף, לעיל ה"ש 17, בעמ' 24, שם הרדוף דן בכך שמודל האכיפה המסורתי אינו יעיל ככלי להתמודדות עם פשעים במרחב המקוון.
- 175 פרוטוקול ישיבה מס' 43 של ועדת המדע והטכנולוגיה, לעיל ה"ש 1.

קרא ד"ר קדמן, מנכ"ל המועצה לשלום הילד, לרוויזיה משמעותית בחקיקה, מאחר שלטענתו החקיקה אינה מותאמת למציאות החדשה.¹⁷⁶

אולם גם כאשר קיים חוק ייעודי – כגון חוק הסרטונים – הוא אינו נאכף, בין היתר מהסיבות שנמצאו במחקר זה. ואכן, בפברואר 2017 קיימה הוועדה לקידום מעמד האישה ושוויון מגדרי ישיבה שעסקה באוזלת היד באכיפת "חוק הסרטונים",¹⁷⁷ ובדצמבר 2018 נערך בכנסת כינוס שולחן עגול בנושא מעקב אחר יישום החוק.¹⁷⁸ מהמסמך שהוכן לצורך הכינוס עולה כי משנת 2014 ועד מרץ 2018 הוגשו 17 כתבי אישום בגין עבירת חוק הסרטונים (אין פילוח של קטינים לעומת בגירים). במסמך נמתחה ביקורת על כך שבחקיקה אין הוראה המחייבת את מוסדות החינוך לדרווח למשטרה על אירועים כאלה.¹⁷⁹ עוד הופנתה ביקורת על כך שמשרד החינוך ומשרד הרווחה אינם אוספים נתונים על היקף התופעה, ואף לא על הטיפול באירועים שנודעו לבתי הספר.¹⁸⁰

על רקע מסקנותיו של מחקר זה – שהאמירה בו משלבת נתונים שעלו מתוך הראיונות עם הילדים/ות יחד עם תובנות תיאורטיות מתחום התודעה המשפטית – מתברר טיבה החשוב והדחוף של השאלה המתבקשת – כיצד נשפר את ההתאמה בין רגולציות קיימות ובין הצרכים האמיתיים של אוכלוסיית הילדים/ות במרחב המקוון?¹⁸¹ יש צורך למפות מחדש את הנורמות המשפטיות הרלוונטיות להתנהלות ילדים/ות במרחב המקוון. מיפוי זה יסייע להגדיל את שיעורי האכיפה וכן להגדיר את המצופה והנדרש מכל השחקנים הרלוונטיים (הורים, מורים/ות וילדים/ות), וכל זאת במטרה לשכלל את מכלול ההגנות הנחוצות כדי להבטיח את שלומם/ן ורווחתם/ן של ילדים/ות בעידן דיגיטלי.

לנוכח מרכזיותה של הטכנולוגיה בחיינו בכלל, ובחיי ילדינו בפרט, יש למצוא פתרונות הולמים הן במישור המשפטי והן במישורים אחרים. בריונות ברשת היא תופעה חברתית-קהילתית ואין לראות בה סוגיה שנוגעת לילדים/ות ולבני ובנות נוער בלבד, וכדי למגרה יש

176 שם, בעמ' 10. קדמן טען שהחוק מפגר אחרי המציאות החדשה, שכן פרסומות שנפסלות בטלוויזיה משודרות באינטרנט.

177 פרוטוקול ישיבה מס' 145 של הוועדה לקידום האישה ושוויון מגדרי, לעיל ה"ש 108.

178 כינוס מעקב אחר יישום חוק הסרטונים, חברת כנסת ד"ר עליזה לביא, אולם ירושלים כנסת ישראל (25.12.2018).

179 חוזר מנכ"ל עה/8(ב) מחייב את מנהל בית הספר לדרווח למשטרה או לרשויות הרווחה על אירועי הפצת סרטונים שכוללים עירום או יחסי מין. באירועי הפצת סרטונים המתמקדים במיניותו של האדם, אשר אינם כוללים עירום ויחסי מין הדיווח נתון לשיקול דעתו של מנהל המוסד החינוכי. ראו כימוביץ-כהן, לעיל ה"ש 32, בעמ' 3.

180 שם.

181 ראו פרנקו וגנאים, לעיל ה"ש 75. במאמר זה מוצע מודל חדש להתמודדות עם תופעת האלימות ברשת בקרב ילדים/ות ובני ובנות נוער שבמרכזו ניסוח שלוש "קטגוריות מחמירות" שיסייעו לסווג את ההתנהגויות האלימות ברשת שהן בבחינת המקרים הראויים והמצדיקים הפללה. שלוש הקטגוריות הן: מידת המיניות, מידת האינטנסיביות ומידת האלימות של התקשורת הפוגענית. כדי להחיל את העבירה הפלילית די בקטגוריה אחת. מטרת הקטגוריות המחמירות להבחין בין התנהגויות בעלות פגם מוסרי שאין להפלילן ודורשות התייחסות לבר-פלילית ולפעמים לבר-משפטית מצד שחקני המפתח הסובבים ילדים/ות (כגון מערכת החינוך והורים), ובין התנהגויות אנטי-חברתיות, שפוגעות פגיעה חמורה בערכים החברתיים, ועל כן מחייבות הסדרה פלילית.

לרתום את כל הגורמים המקצועיים הרלוונטיים במערכת החינוך, במערך האכיפה ובמערכת המשפט, ולהתייחס להיבטים של מניעה, ולא רק להתערבות בפגיעה. אנו סבורים שהתמקדות במאפייני התופעה, במאפייני המרחב הדיגיטלי ובמאפייני ההתנהגות של ילדים/ות במרחב זה בכלל וברשתות החברתיות בפרט, יביאו לידי העלאת המודעות ויאפשרו להתערב במקרים קשים של אלימות רשת באופן יעיל ואחיד. יתרה מזאת, הגדרה ותיחום של ההתנהגות מתוך התמקדות בקטגוריות המשקפות את פוטנציאל הנזק של מסר פוגעני במרחב הדיגיטלי יביאו לידי עלייה בדיווח על מקרי אלימות רשת קשים, וכן יתרמו לאכיפה יעילה.

השלב הראשון בטיפול אחיד זה הוא באימוץ הגדרה אחידה לתופעה והבנה חד-משמעית אילו מאפיינים שלה יביאו אותה לכדי עבירה פלילית, וביצירת שיתופי פעולה בין הגופים העוסקים בה¹⁸² – גופים ממשלתיים, מערכת החינוך, הורים, מחוקקים ורשויות האכיפה. כמו כן חשוב לשתף את הילדים/ות ביוזמות המשותפות ובתהליכי קבלת ההחלטות.¹⁸³

המחקר חשף גם את הפער העמוק בין תפיסתם/ן של הילדים/ות כ"ילידים דיגיטליים", הנבדלים באופן עמוק מהוריהם, שהם בבחינת "מהגרים דיגיטליים",¹⁸⁴ ובין תחושתם הקשה של רוב הילדים/ות שהשתתפו במחקר בדבר חוסר הביטחון והסכנה במרחב זה. פער זה מחייב חשיבה מחדש ויצירת תובנות משפטיות או חינוכיות, שכיום אינן נותנות מענה חברתי לתופעות אלימות קשות דוגמת אלימות מקוונת בקרב ילדים/ות ובני ובנות נוער. בהקשר זה יש מקום להגדרה ולהטמעה של נורמות משפטיות ולבר-משפטיות שיהיו מותאמות להתנהלות ילידי העידן הדיגיטלי, כמו למשל נורמות של הגנה על פרטיות, הגנה על כבוד, ניסוח מחדש של היבט ההסכמה בקרב ילדים/ות והפרדה בין תחומי פעילות שונים (בית, בית ספר).

במסמך שהכינה לאחרונה הלשכה המשפטית של הכנסת במטרה לבחון דרכים משפטיות המקובלות בארץ ובעולם להטלה של אחריות אזרחית ופלילית על משתמשים ברשת האינטרנט המשתמשים בה כדי לפגוע באחרים,¹⁸⁵ נקבע כי אחת הבעיות הקשות שעימה נדרשים מחוקקים להתמודד, כבואם לקבוע הסדרים שתכליתם להתמודד עם תופעת הבריונות ברשת היא העדרה של הגדרה ברורה ומוסכמת של בריונות הרשת.¹⁸⁶ ממצאי מחקר זה – שהדגישו את תחושת חוסר המוגנות של הילדים/ות בכל הנוגע להתנהגות ברשת – תומכים בצורך בקידום וביישום של הפתרונות הללו, ביניהם חשיבה מחדש על נורמות משפטיות שיתאימו להתנהלות ילדים/ות, וכן תמיכה בהעלאת מודעותם המשפטית, כצעד ראשון בדרך לעירוב מבוגרים אחרים/ות, רשויות האכיפה וגורמי סמכות אחרים ביישום התנהלות בטוחה של ילדים/ות במרחב המקוון.

182 כבר היום מתקיים שיתוף פעולה בין הגופים השונים. ראו לעיל ה"ש 145 בדבר הקמת מערך 105. לדידנו, הקמת המערך מבורכת, אך עדיין אינה עונה על הצורך המשפטי בהגדרת ההתנהגות ותיחומה. להפך, הקמת המערך רק מעלה את הצורך בהגדרה משפטית נכונה שתסייע בטיפול אפקטיבי בתופעה.

183 *EU Kids Online*, לעיל ה"ש 25.

184 ראו לעיל ה"ש 11–14.

185 ראו אונגר, לעיל ה"ש 75, בעמ' 2.

186 שם, בעמ' 7.